

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
Б.Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 12.23.669

**Кол жазма укугунда
УДК: 343.144 (575.2) (043.3)**

Батырбаев Бактыбек Сулайманович

**АРАЧЫЛАР СОТУНУН ЖАЗЫК-СОТ ОНДУРУШУНДӨГҮ
КАЛЫПТАНУУСУ ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮ**

12.00.01 – укук жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы;
укук жана мамлекет жөнүндөгү окуулардын тарыхы; 12.00.09 - кылмыш-жаза
процесси, криминология; ыкчам-издөө иш-чаралары

Юридикалык илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасы инденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Юридикалык институтунун Жазык-процессуалдык жана соттук экспертиза кафедрасында аткарылды.

Расмий оппоненттер

Исманов Таалайбек Кадырович

юридика илимдеринин доктору, доцент,
«Кыргызстан Эл аралык Университети»
Улуттук илимий-өндүрүштүк компаниясынын
«Юриспруденция жана эл аралык укук»
кафедрасынын профессору

Исаев Аджимурат Алыбалаевич

юридика илимдеринин доктору, профессор,
Казакстан Республикасынын «Narxoz»
университетинин укук жана мамлекеттик
башкаруу факультетинин профессору

Коомбаев Абдиш Абазович

юридика илимдеринин доктору,
Кыргыз Республикасынын Ички иштер
министрлигинин катчылыгынын башчысы

Жетектөөчү мекеме:

Россия Федерациясынын Алтай мамлекеттик
университетинин юридикалык институтунун
жазык процесси жана криминология кафедрасы
(656049, Барнаул ш., Ленин пр., 61)

Диссертациянын жакталуусу 2023-жылдын 24- ноябрда саат 14.00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин алдындагы юридика илимдердин доктору (кандидаты) окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды жактоо боюнча Д 12.23.669 диссертациялык кеңешинин отурумунда төмөнкү дарек боюнча жүргүзүлөт: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев к., 132, конференц-зал (ауд.209). Диссертацияны коргоону онлайн чагылдырып берүү коду: <https://vc.vak.kg/b/122-3zo-lwo-cjw>

Диссертация менен төмөнкү китепканаларда таанышса болот: А. А. Табалдиев атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720024, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек-Жолу к., 394), Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев к., 44), жана ошондой эле КРдин УАК сайтында: https://vak.kg/d_12_23_669/batyrbaev-b-s//

Автореферат 2023-жылдын « » октябрда таркатылды

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,

юридика илимдеринин кандидаты,

Сагыналиева В. Ж.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Коомдук аң-сезимде кеңири тараган сот адилеттигинин концепцияларынын негизинде элдин сот адилеттигин ишке ашырууга катышуусу объективдүү соттук чечимдерди кабыл алууга өбөлгө түзөт, соттук катачылыктардын тобокелдигин жана кесиптик деформациянын таасирин азайтат, сотко болгон ишенимди бекемдейт жана сот өкүмдөрүнүн адилеттүүлүгүнө, коомду демократиялаштырууга салым кошот. Учурда дүйнөнүн 120дан ашык өлкөсүндө сот адилеттигин ишке ашырууга эл өкүлдөрү катышып, 60 өлкөдө сот арачылары институту иштеп жатат.

Кыргызстанда сот арачылары институту биринчи жолу 2007-жылы Конституцияда бекитилип, жарандарга сот адилеттигин ишке ашырууга сот арачылары катары катышууга укук берген [1-б. 82-берене]. Бул институтту сот системасына киргизүүнү укуктук жактан жөнгө салуу үчүн 2009-жылы «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» Мыйзам кабыл алынып, Кыргыз Республикасынын Кылмыш -жаза процессуалдык кодексине тиешелүү толуктоолор киргизилген. Сот адилеттигин ишке ашырууга элдин катышуусу 2010, 2016 жана 2021-жылдары Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекитилген. Сот арачылары институтун киргизүү каржылык чектөөлөрдөн жана материалдык-техникалык камсыздоонун жетишсиздигинен улам бир нече жолу кийинкиге калтырылган, акыркы убакта 2025-жылга чейин.

Айрыкча 2021-жылы Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясынын кабыл алынышын эске алуу менен сот арачылары институтун изилдөө актуалдуу жана практикалык ишке ашырылууда. Жаңы Конституцияда ишти сот арачыларынын катышуусу менен кароо укугу “Адамдын жана жарандын укуктарынын жана эркиндиктеринин кепилдиктери” бөлүмүндө бекитилген, ал мурдагы редакциялардан айырмаланып, «Адам укуктары жана эркиндиктери» бөлүмү. 2021-жылдын 15-ноябрындагы “Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө” Мыйзамында биринчи жолу жарандардын сот адилеттигин ишке ашырууга сот арачысы катары катышуу укугу катары белгиленген [1-б. 5-берене.].

Кыргыз Республикасында сот арачыларынын сот өндүрүшүн киргизүү 2025-жылга пландалууда. Кыргыз Республикасында сот арачыларынын сот өндүрүшүн ийгиликтүү киргизүү үчүн Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасын аткаруу максатында иштелип чыккан жана бекитилген “2023-2026-жылдарга Кыргыз Республикасынын сот адилеттиги системасын өнүктүрүү” Мамлекеттик максаттуу программасы бекитилип, зор мааниге ээ.

Мамлекеттик максаттуу программада сот арачыларынын катышуусунда соттук териштирүүлөрдүн маанилүүлүгү жана зарылчылыгы баса белгиленет, ошондой эле сот имараттарын модернизациялоонун жана катышуучуларды окутуунун уюштуруу-финансылык маселелери каралган.

Арачылар сотунун сот өндүрүшү укук коргоо ишмердигинде ийгиликтүү ишке ашырууга багытталган “Айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын долбоору талкууланууда. Сот арачыларынын катышуусу менен сот өндүрүшүн киргизүү үчүн 2025-жылдын январь айынан бери 348 460 миң сом каржылык каражат бөлүнгөн.

Азыркы этапта сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн калыптанышын жана өнүгүшүн изилдөө Кыргыз Республикасы үчүн өзгөчө актуалдуу болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн маанилүүлүгү дүйнөлүк практиканы, өнүгүү тенденцияларын жана учурдагы кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарды изилдөөнүн жана талдоонун негизинде Кыргыз Республикасында сот арачыларынын сот өндүрүшүн киргизүүнүн илимий негизи болуп саналгандыгында.

Изилдөө сот адилеттигин ишке ашыруунун жаңы механизмдерин түзүүгө жана жарандардын Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекитилген сот арачылары катары катышууга конституциялык укугун ишке ашырууга багытталган.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 12-октябрындагы № 435 Жарлыгы менен бекитилген Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасына, ошондой эле «Өнүктүрүү Кыргыз Республикасынын Президентинин 2023-жылдын 3-мартындагы № 47 Жарлыгы менен бекитилген Кыргыз Республикасынын юстиция тутумунун 2023-2026-жылдарга Кыргыз Республикасынын юстиция тутумунун мыйзамдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын долбоору менен Кыргыз Республикасындагы арачылары соту институту тыгыз байланышкан. Диссертация башкы маанилүү иш болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана маселелери. Жазык сот өндүрүшүндө сот арачыларынын катышуусу менен сот өндүрүшүнүн моделдерин түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн процесстик өзгөчөлүктөрүн, аларды Кыргыз Республикасында ишке ашыруунун келечегин эске алуу менен аныктоо болуп саналат.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдүк Диссертациялык иште көрсөтүлгөн максаты төмөнкүдөй **мидеттерди** чечүү зарыл:

1. XVIII-XX-кылымдагы жазык сот өндүрүшүндө сот арачылары институтунун калыптануу жана өнүгүү процессин талдоо;
2. Сот арачыларынын моделдеринин жайылуусу жана иштеши жана алардын жазык сот өндүрүшүндөгү маанилүү ролу боюнча академиялык изилдөөлөргө сереп салуу;
3. Постсоветтик мейкиндикте сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн иштеши жана өнүгүшү боюнча илимий изилдөөлөрдү талдоо;

4. Методологиялык изилдөөнүн объектиси катары жазык сот өндүрүшүндө сот адилеттигин ишке ашырууга элдин катышуусун ырастоо ;
5. Изилдөөнүн предмети болгон дүйнө жүзүндөгү жазык сот өндүрүшүндөгү сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
6. Жазык сот өндүрүшүндө сот арачыларынын соттук териштирүүсүнө тиешелүү мыйзамдык базаны жана булактарды чагылдыруу;
7. Жазык сот өндүрүшүндө сот арачыларынын классикалык моделинин процесстик түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн изилдөө;
8. Романо-германдык укук системасында сот арачыларынын континенталдык моделинин келип чыгышын талдоо;
9. Дүйнөнүн ар кайсы аймактарында сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн жайылышын жана жайылышын баалоо;
- 10.Россия империясында сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
- 11.Жазык сот өндүрүшүнүн классикалык жана континенталдык моделдеринин алкагында азыркы этапта сот арачыларынын ишинин процессуалдык өзгөчөлүктөрүн талдоо;
- 12.Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн укуктук системаларында сот арачыларынын ишин изилдөө жана алардын аймактык өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
- 13.сот арачыларынын ишин аныктоочу ченемдик укуктук базаны жана бул институтту Кыргыз Республикасынын юстиция системасына киргизүүнүн негиздерин талдоо;
- 14.Кыргыз Республикасынын жазык сот өндүрүшүндө сот арачыларынын ролун аныктоо жана жазык-процесстик мыйзамдарга ылайык иштерди кароонун өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жанылыгы.

Диссертация мыйзамдык жана уюштуруучулук негиздер көз карашынан алганда Кыргыз Республикасында сот арачыларынын катышуусу менен сот өндүрүшүнүн биринчи комплекстүү изилдөөсү болуп саналат.

Иш сот адилеттигине элдин катышуусунун тарыхы жана теориясы жаатындагы теориялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын, ошондой эле сот арачыларынын процесстик аракеттеринин жана чечимдеринин өзгөчөлүгүн системалуу түрдө талдоонун жыйынтыктарын камтыйт. Диссертацияда сот арачыларынын катышуусу менен сот өндүрүшүндө жергиликтүү аткаруу органдарынын, жазык куугунтуктоо органдарынын жана соттордун тиешелүү ишмердүүлүгү боюнча сунуштар берилген.

Изилдөө инновациялык болуп саналат, анткени биринчи жолу маалыматтык-компьютердик технологияларды (МКТ) жана санариптештирүүнү колдонуу менен, сот арачыларынын соттук териштирүүлөрү боюнча илимий-укуктук ой-пикирлердин жыйынтыктарына

комплекттүү кароо жүргүзүлүп, андан кийинки аймактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен биринчи жолу жүргүзүлгөн. Өткөн кенеш мамлекетинин, Туштук-Чыгыш Азия, Батыш Европа жана АКШ, Великобританиянын басымдуу, Африка жана Туштук-Чыгыш Азия өлкөлөрү.

Диссертацияда биринчи жолу постсоветтик мейкиндикте сот арачыларынын сот өндүрүшүн киргизүүнүн актуалдуу маселелери, ошондой эле алардын Россия Федерациясында, Казакстан Республикасында, Грузияда жана Украинада иштөө өзгөчөлүктөрүнө салыштырмалуу талдоо жүргүзүлгөн. жана алардын негизинде Кыргыз Республикасында сот арачыларынын сот өндүрүшүн киргизүүнүн варианттары сунушталат. Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасынын сотторунда сот арачылары тарабынан сот териштирүү институтун жөнгө салуучу бардык ченемдик укуктук актылар жана документтер каралып чыкты. аларды жакшыртуу боюнча конкреттуу практикалык сунуштар сунуш кылынды.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Сунушталган иштеп чыгуулар жана сунуштар бул институтту Кыргыз Республикасынын укук коргоо ишмердигине киргизүү үчүн пайдаланылышы мүмкүн. Изилдөө материалдары «Кылмыш-жаза процессуалдык укук», «Мамлекеттин жана укуктун тарыхы жана теориясы» курстары боюнча лекцияларды окууда жана практикалык сабактарды өткөрүүдө, ошондой эле окуу куралдарын, илимий эмгектерди жана атайын окуу курстарын даярдоодо пайдалуу болушу мүмкүн.

Коргоо үчүн негизги жоболор сунушталат:

1. XVII-XX-кылымдардын илимий ойчулдарынын эмгектеринин негизинде жазык сот өндүрүшүндө сот арачыларын түзүүнүн теориялык жана укуктук негиздери. Кылмыш-жаза процессуалдык сот өндүрүшүнө эл өкүлдөрүнүн катышуусу байыртадан бери эле анын ачык-айкындуулугун жана сот өндүрүшүнүн адилеттүүлүгүн камсыз кылуу максатында каралган. Сот арачыларынын эки модели бар: классикалык жана континенталдык. Англо-америкалык укук системасында колдонулган классикалык модель сот арачылары соттук териштирүүнүн изилденген далилдеринин негизинде өз алдынча, факты боюнча сот катары чечим кабыл алган соттук практикага негизделген. Романо-германдык укук системасынын континенталдык арачылар соту модели материалдык жана процессуалдык укуктун нормаларын жетекчиликке алат, мында сот арачылары укуктук сот менен бирге чечим кабыл алышат;

2. Азыркы этапта сот арачыларынын иштеши боюнча илимий изилдөөлөрдү карап чыгуу XIX-кылымдын аягынан баштап сот арачылары кылымдар бою созулган кризисти башынан өткөрдү. Реформалардын натыйжалары бул институттун өнүгүүнүн сапаттык жаңы деңгээлине өтүүсү катары каралат. Дүйнөнүн ар кайсы аймактарында сот арачылары институтун калыбына келтирүү процесси кайра жаралышы катары каралат.

3. Изилдөө сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн постсоветтик мейкиндиктин укуктук системасына ийгиликтүү интеграцияланганын тастыктайт. Россия Федерациясында жана Грузияда классикалык модель

колдонулса, Украинада жана Казакстан Республикасында континенттик модел колдонулат жана бул системанын уюштуруу-процессуалдык механизми дайыма өзгөрүп турат.

4. Кылмыш-жаза процессуалдык сот өндүрүшүндө сот адилеттигин ишке ашырууга элдин катышуусу коомдук мамилелердин негизги фактору болуп саналат деген тыянак чыгарылат. Ал сот адилеттигин ишке ашырууга адамдардын катышуусунун институту катары суроо-талапка ээ. Адамдардын кылмыш иштерине катышуусу байыркы тарыхка ээ. Ал ар кайсы мамлекеттерде жана коомдук өнүгүүнүн ар кандай этаптарында, ошондой эле саясий, экономикалык, маданий, укуктук жана башка шарттарга жараша өзгөрүлүп турган.

5. Кыргыз Республикасында сот өндүрүшүнүн бул формасын киргизүүнү эске алуу менен биринчи жолу дүйнөлүк укук системасындагы сот арачыларынын системасына комплекстүү талдоо жүргүзүлдү. Изилдөө жюри сотторунун экономикалык, саясий, географиялык жана социалдык өзгөчөлүктөрүнө карабастан, анын ичинде өнүгүп келе жаткан чакан мамлекеттерди ийгиликтүү иштеп жатканын жана жарандардын социалдык теңдигин камсыз кылууга багытталган ар түрдүү уюштуруучулук, структуралык жана процедуралык аспектилерге ээ экендигин көрсөттү.

6. Коомду санариптештирүү шартында жазык сот өндүрүшүндө сот арачыларынын системасын изилдөө кеңири илимий базаны түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Буга коомдук доменде болгон ченемдик укуктук актыларды жана эмпирикалык материалдарды, ошондой эле мурда жеткиликсиз болгон булактарды, анын ичинде бул институт түзүлгөндөн бери жөнгө салуучу актыларды жана чет тилдеги материалдарды колдонуу аркылуу жетишилет. Бул практика дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү кылмыш-жаза процессуалдык сот өндүрүшүндөгү сот арачыларынын соттук териштирүүлөрүнүн өзгөчөлүктөрүн терең талдап чыгууга өбөлгө түзөт.

7. Англосаксондук укук системасында колдонулган сот арачыларынын классикалык модели X-кылымда Вильгельм падышалыгынын тушунда пайда болгон. Англияда жана XI-кылымда норман согушунан кийин кеңири таралган. Бул моделдин негизги өзгөчөлүктөрү, мисалы, түзүү тартиби, түзүмү жана сот арачылар тобунун мүчөлөрүнүн саны, ошондой эле алардын өкүм үчүн жоопкерчиликтен бошотуу, XVIII-кылымдын аягында түзүлгөн. Соттук коллегияны падышанын сотторуна көз каранды болбостон, күнөөсүн аныктай турган факты боюнча сотторго жана айыпты аныктоочу укуктук сотко бөлүү акыры XIX-кылымдын акыркы чейрегинде калыптанган.

8. Францияда, Италияда жана Германияда XIX-кылымдын кылымдын биринчи үчтөн биринен XX-кылымдын 40-жылдарынын башына чейин сот арачыларынын катышуусу менен кылмыш-жаза процессуалдык сот өндүрүшүн трансформациялоонун натыйжасында сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн континенталдык модели калыптанган. Романо-германдык укук системасынын алкагында интеграция процессинде бул моделдин негизги өзгөчөлүктөрү өкүм чыгаруу үчүн өзүнчө сот арачыларынын жоктугу жана сот арачылары соттун өкүмү боюнча укук соту менен бирдикте чечим кабыл

алышкан. Изилдөө көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө континенттик модель Франция, Бельгия, Дания, Греция, Италия, Казакстан Республикасы, Украина, Кот-д'Ивуар Республикасы, Чад Республикасы, Боливия, ошондой эле Аргентина провинциясы - Кордоба.

9. Ар кайсы өлкөлөрдө сот арачылары институтунун өнүгүүсүн изилдөө алардын 90%дан ашыгы сот арачыларынын классикалык моделин карманат деп болжолдойт. Европа континентинин көпчүлүк өлкөлөрүндө сот арачыларынын катышуусу менен жазык сот өндүрүшүн жөнгө салуучу кодификацияланган актылардын киргизилишинен улам сот арачыларынын континенталдык модели кеңири жайылган. Британ империясын колонизациялоо доорунда сот арачыларынын институту басып алынган аймактардын укуктук системаларында активдүү тараган. Доминиондук өлкөлөрдө (Канада, Австралия, Жаңы Зеландия) сот арачыларынын сот өндүрүшүнө катышуусун жөнгө салуучу эрежелер интеграцияланган. Америкада бул институт Конституцияларда бекемделген демократиянын жана саясий көз карандысыздыктын символу болуп калды.

10. Сот арачылары жөнүндө Россиянын мыйзамдарынын өнүгүшүн изилдөө анын калыптанышынын негизги этаптарын аныктоого мүмкүндүк берди. Бул этаптарга сот арачыларынын түзүлүшү жана алгачкы иш-аракеттери, сот арачыларынын ыйгарым укуктарын чектеген мыйзамдарга кийинки өзгөртүүлөр, ошондой эле бул институттун репрессиясынын күчөгөн мезгили, кийин анын ыйгарым укуктарын калыбына келтирүү жана кеңейтүү кирет. Россия империясында сот арачылары институтунун эволюциясы XIX-кылымдын аягы – XX-кылымдын башында болгон спецификалык процессуалдык өзгөчөлүктөр, соттордун уюштуруу тартиби жана саясий реформалар менен аныкталат. Россиянын соттук иликтөөсүнүн маанилүү аспектиси болуп анын чектерин тараптардын позициясына жараша өзгөртүү мүмкүнчүлүгү саналат, ал атаандаштык принцибинин ишке ашырылышы менен байланышкан. Прокурор баш тартса, соттук териштирүүнүн чегинде өзгөртүүлөр болбошу бул процесстин мүнөздүү белгиси болуп калганы кызык.

11. XX-кылымдын шартында кылмыш-жаза процесстин өзгөрүшү өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон соттук моделдердин эволюциясына алып келди. Сот арачыларынын классикалык модели жогорку чыгымдар, татаал процедуралар, сот арачылары тарабынан мыйзамды жокко чыгаруу жана узак жана татаал иштерде сот арачыларын колдонуунун кыйынчылыгы сыяктуу негизги көйгөйлөрдү аныктады. Маанилүү аспектилер коллегияны түзүү жана сот арачыларын тандоо. Батыш Европада өкүм сүргөн континенталдык жюри соттук моделинин контекстинде далилдердин ийкемдүү эрежелерине басым жасалат. Далилдердин алгылыктуулугу жана суроолордун формасы боюнча талаш-тартыштар жок, бул сот процессин жеңилдетет. Маанилүү толуктоо апелляциялык орган болушу мүмкүн, ал адилет чечим чыгарууга көмөктөшөт жана баалоочулардын бири тарабынан жалпыланган өкүмдөрдүн жүйөсү.

12. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө сот арачыларынын сот тутумунда региондук мүнөздөмөлөрдүн бар экендигин тастыктайт. XX-кылымдын аягында сот арачыларынын сот өндүрүшүн демократиялык жана саясий институт, ошондой эле коррупцияга каршы күрөштүн каражаты катары жазык сот өндүрүшүнө киргизүү маселеси маанилүү болуп калды. Ар кандай региондордо, анын ичинде Латын Америкасында, Түштүк-Чыгыш Азияда жана Африкада сот арачыларынын сот процесстерин калыбына келтирүү феномени бар. Кичинекей өнүгүп келе жаткан арал өлкөлөрүндө (МОРАГ) сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн иштеши географиялык алыстыкка, калктын чектелгендигине жана маданий өзгөчөлүктөргө карабастан Кыргызстанда сот арачылары институтун киргизүү жана аны ийгиликтүү ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн негиздейт.

13. Кыргыз Республикасында сот арачыларынын сот өндүрүшүн киргизүү боюнча ата мекендик ченемдик укуктук базаны талдоо бул институт 2025-жылдын 1-январынан тартып укук коргоо ишмердигине ийгиликтүү киргизилет деп айтууга негиз берет. Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасын ишке ашыруунун алкагында областтык соттордун деңгээлинде сот арачыларынын катышуусу менен сот системасы иштей баштайт. Инвентаризациялоонун жүрүшүндө 2009-жылдын 15-июлундагы “Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы талдоого алынды. «2023-2026-жылдарга Кыргыз Республикасынын юстиция тутумун өнүктүрүү» мамлекеттик максаттуу программасына 2024-жылга карата сот арачыларынын сот өндүрүшүн киргизүү үчүн материалдык-техникалык базаны түзүүгө каражат бөлүнгөн.

14. “Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына сот арачыларынын иши боюнча өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” Мыйзамдын долбоорунун алкагында Кыргыз Республикасынын жазык-процесстик мыйзамдарынын процесстик нормаларын дүйнөлүк укуктук практикада кабыл алынган ченемдер менен салыштырып талдоо. „ коллегия мүчөлөрүнүн санын 9 дан 7 адамга чейин кыскартуу максатка ылайыктуулугун көрсөтөт. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Жазык-процесстик кодексинин 5-беренесине жазык сот өндүрүшүнүн жаңы предметин “соттун администратору” киргизүү жана Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексине жазык сот өндүрүшүнүн жаңы “үзгүлтүксүздүк” принцибин киргизүү сунушталууда. Кыргыз Республикасы. Бул принцип жазык иштери боюнча сот арачылары тарабынан орто аралыктарсыз үзгүлтүксүз кароону камсыз кылат. Ошол эле учурда, сот арачыларына карата жүйөсүз баш тартуу керексиз жана кымбат деп таанылат, андыктан Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза процессуалдык кодексинен 45 главасынын 371-беренесин алып салууну шарттайт. Жарандардын өмүрүнүн узактыгынын өсүшүнө жана сот адилеттигине катышуунун жаш курагынын өсүү тенденциясына байланыштуу 6-главанын 3 беренесине өзгөртүү киргизүү аркылуу 70 жашка чейинки жарандарга сот арачыларынын катышуусуна укук берүү.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: Кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот арачыларынын соттук териштирүүлөрү жөнүндө илимий-укуктук ойдун өнүгүүсүнүн негизги тенденциялары формулировкаланган. Эл өкүлдөрүнүн кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө объект катары катышуусунун өзгөчөлүктөрү, ошондой эле диссертациялык изилдөөнүн предмети катары сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн моделдери аныкталат. Европада, Латын Америкасында жана Британиянын колонияларында арачылар сотунун киргизилиши жана жайылтылышынын өзгөчөлүктөрү ачылды. Классикалык жана континенттик моделдердин кылмыш-жаза сот өндүрүшүндөгү сот арачыларынын элементтеринин ортосундагы айырмачылыктар талданат. Постсоветтик мейкиндикте сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн иштешине салыштырмалуу талдоо Кыргыз Республикасында сот арачыларынын сот өндүрүшүн киргизүү мүмкүнчүлүгүн аныктоо бөлүгүндө жүргүзүлгөн. Кыргыз Республикасында сот арачыларынын сот өндүрүшүн ийгиликтүү киргизүү боюнча сунуштар жана практикалык сунуштар иштелип чыккан.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертациянын негизги жоболору 10 эл аралык илимий-практикалык конференцияларда, анын ичинде “Россия Федерациясындагы арачылар соту реформасы азыркы этапта: көйгөйлөр жана ишке ашыруу максаттары” (Казань, 2017) эл аралык конференциясында сыналган.

Изилдөөнүн жыйынтыгын жарыяланышы. Илимий эл аралык жана ата мекендик басылмаларда, эл аралык жана республикалык конференциялардын жыйнактарында. Диссертациянын негизги жоболору автордун жалпы көлөмү 4,6 б.б. болгон 45 эмгегинде, монографиясында, ошондой эле Эл аралык симпозиумдардагы докладдарда жана билдирүүлөрдө чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, 14 бөлүмдөн турган төрт главадан, корутундудан, практикалык сунуштамалардан, колдонулган 634 булактан турган тизмеден, кыскартуулардын жана белгилөөлөрдүн тизмесинен, ошондой эле 5 тиркемеден турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ БӨЛҮГҮ

Киришүүдө теманы тандоону, анын актуалдуулугун, изилдөөнүн максатын жана милдеттерин негиздейт, илимий жаңылыкты, теориялык жана практикалык маанисин ачып берет, коргоого берилген негизги жоболорду, жеке салымы жөнүндө маалыматтар, изилдөөнүн натыйжаларын сыноо жана ишке киргизүү, толуктугу жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруу, ошондой эле диссертациялык иштин структурасы.

"Кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот арачыларынын пайда болушуна жана иштешине теориялык-укуктук мамилелер" деп аталган **биринчи главада**, кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот арачыларынын пайда болушуна жана өнүгүшүнө байланыштуу укуктук концепцияларга талдоо жүргүзүлгөн. Классикалык жана континенталдык моделдерде сот арачыларынын сотторунун пайда болушуна жана иштешине байланыштуу

маселелер каралды, ошондой эле постсоветтик мейкиндикте сот арачыларынын сотторунун абалы изилденди.

Биринчи бөлүк “XVIII-XX - кылымдардын илимий ойчулдарынын эмгектеринде жазык сот өндүрүшүндө сот арачыларынын түзүлүшү” бул бөлүк илимпоздордун сот арачыларынын калыптанышын, өнүгүшүн жана азыркы абалын ачып берген эмгектери изилденген.. XVIII-кылымдын аягы жана XIX кылымдын 1-жарымынан тартып С.Л.Монтескье (1955), Ж.Ж.Руссо (1938), М.Робеспьер (1959), А.Гамильтон (1994), А.Токвиль (1992), В.Блэкстоун (1765), К.А.Миттермайер (1865) жана башка ойчулдар эл өкүлдөрүнүн катышуусунун маселелерин изилдешкен, кылмыш-жаза сот өндүрүшүндөгү адамдар сот арачылары катары соттук териштирүүнүн негизги белгилерин аныкташкан, мисалы, ишти бир теңдүү соттор менен кароо жана аларды «факт» жана «мыйзам» боюнча сотторго бөлүү.

XIX -кылымдын 2-жарымынан XX кылымдын аягына чейин кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот арачыларынын сот өндүрүшүн изилдөөдө бир нече багыттар пайда болгон. Англиянын классикалык моделинин жюри сотунун калыптануу тарыхына, өнүгүшүнө жана азыркы абалына арналган эмгектерде жазык сот өндүрүшүнүн алсыз жана күчтүү жактары аныкталып, анын консерватизми аныкталган. Анализдин жыйынтыгы сот арачыларынын соттук териштирүүсүнүн жарамдуулугун тастыктайт. Ал эми Англияда сот арачыларын изилдеген экинчилерге Э.П.Томпсон, Т.Саргант, П.Лорд, Т.А. Грин (1985), А.Томас., С.Томас, С. Ллойд- Босток (1999).

АКШда сот арачылары "Укуктар жөнүндө Биллде" конституциялык жактан бекитилген демократиялык институт катары изилденген,. Америка Кошмо Штаттарында жюри сот процесстерин изилдеген авторлордун арасында У. Бернэм(1995) жана Дж. К. Браун (1993) айтса болот.

Д.Тробридж (1913), М. Плоскоу (1934, 1944), с. Э. Болдуин (1904), р. к. Д. Доннелли (1956) жана башка авторлордун эмгектеринде Европа өлкөлөрүнүн сот системасы каралып, алардын айрымдары сот арачыларынын баалуулугуна шек келтирген. Айрым авторлор сот арачыларынын өкүмдөрү үчүн апелляциялык инстанцияны киргизүүнү сунушташкан (Ф.Горф (1936), Т. А. Грин (1985)), ошондой эле сот арачыларынын сот укугунан баш тартуу мүмкүнчүлүгү жана алардын конституциялуулугу (Э. Б. Уолтер жана Ф. Додд (1956)). Алар соттук териштирүүлөрдүн узактыгы, кымбаттыгы, сот арачыларынын коллегияларын түзүүнүн татаалдыгы, сот арачыларынын статусунун нормативдик алсыздыгы, алардын мотивациясыз чечим кабыл алуусу жана апелляциянын жоктугу сыяктуу маселелерге көңүл бурушту. Тергөө келишимдери жана айыпталуучулардын сот арачыларынын сотунан баш тартуу укугу аркылуу сот арачыларына тиешелүү иштердин санын кыскартуу тенденциялары да талданды.

Пуатье (1992), Париж (1993) жана Сиракуза (1999) конференцияларында сот арачыларынын ролу жөнүндө суроолор талкууланган. Талкуулардын жыйынтыгы " Cairn International Edition», " эл аралык басылмасынын атайын чыгарылыштарына жарыяланган, атап айтсак

Кинг (1999), У.Бернхэм (1995), В. Дж. Бауэрс (1995), Дарбишир П., Моен А. жана Стюарт а. в. (2002). Жалпысынан ошол кездеги академиялык коомчулукта сот арачылар соту саясий, демократиялык жана процесстик ролу боюнча маанилүү институт деген позиция үстөмдүк кылган.

Сот арачыларынын учурдагы абалы дүйнөлүк тажрыйбага салыштырмалуу изилдөөчүлөр тарабынан активдүү талкууланып, “кайра жаралуу” мезгили катары аныкталат. (Д.Ю. Туманов (2016), В.Э. Нельсон (2010), Н. Йошида (2015) жана В.П. Ганс (2008, 2017)). Чикаго Юридикалык Колледжинин Ж.П.Стивенс Соттордун борбору сыяктуу жюри борборлору симпозиумдарды өткөрүүнү улантууда. Бул тема менен алектенген авторлордун арасында: А. Г.Фергюсон (2013), ш. с. Диамонда (2018), С. К. Ивкович (2021), С. Ш. Диамонда (2018), Н. Мардера (2008, 2011, 2020), ж. ж. Массона (2006).. Сот арачыларын тандоодогу өзгөрүүлөр, мисалы, жүйөлүү чакырыктарды жок кылуу жана чечкиндүү каршылыктарды чектөө же жок кылуу, окумуштуулар арасында кызуу талкууларды жаратты. Сот арачыларынын практикасынын актуалдуулугу укуктук аң-сезимдеги өзгөрүүлөрдүн жана сот тутумундагы коррупцияга каршы күрөштүн контекстинде изилденет.

Ар кандай окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн бул чөйрөдөгү изилдөөлөр кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот арачыларынын катышуусунун актуалдуулугун жана маанилүүлүгүн тастыктайт. Бул институт кайра жаралуунун башынан өткөрүп жатат жана эл өкүлдөрүнүн арасында барган сайын популярдуу болуп баратат.

Европа өлкөлөрүнө сот арачыларынын классикалыктан континенталдык моделге өтүшү боюнча суроолор Д.Дюрансон (2015), Л. Михайлов (2004), Э. Бергер (2014), к. м. Жермен (2018), Д. Вернье (2007), К. Пассарелла (2011) , м. Симонетто (2014), К. Д. Аньелло (2018) ж. б. тарабынан изилденген. алар кесиптик билим берүүнүн укуктук артыкчылыктарын жана алардын жана кесипкөй эмес соттордун ортосунда ролдорду бөлүштүрүүнү карайт, ошондой эле Апелляциялык инстанцияларды киргизүүнүн максатка ылайыктуулугу жана сот арачыларынын жүйөлүү өкүмүнүн зарылдыгы маселелерин карады. Айрым италиялык окумуштуулар, анын ичинде К. Агиелло, Д. Верниер, К. Пассарелла, М.Симонетто сот арачыларынын сотуна кесипкөй эмес адамдарды тартуунун уюштуруу-процесстик өзгөчөлүктөрүн изилдеп чыгышты жана кесипкөй жана кесипкөй эмес соттордун ортосундагы укуктук артыкчылыкты, ошондой эле ишти чечүүдө алардын ыйгарым укуктарын бөлүштүрүүнү негиздешти. Алар Англиянын, Франциянын жана Италиянын укуктук тутумдарын салыштырып, сот адилеттиги жок сот арачыларынын чыныгы бийликке ээ экендигин жүйө келтирип, өзүнчө коллегияларды түзүү маселесин көтөрүштү. Изилдөөнүн дагы бир багыты - маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын (МКТ) таасири жана сот арачыларынын сот жараянында жаңы медианы колдонуу, ошондой эле сот арачыларынын тармактык технологияларды колдонуусу Т.Хоффмейстер, А. С. Уоттс (2018), С. Робертсон жана М. Шаммас (2021) эмгектеринде

изилденген. Жалпысынан сот арачыларынын сотунун "кайра жаралуу" мезгили реформа маселелеринин актуалдаштырылышы, коомду маалыматташтыруу шарттарындагы өзгөрүүлөр жана сот адилеттиги менен бүтүмдөрдү кошкондо кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн жаңы институттарынын пайда болушу менен мүнөздөлөт. .

Экинчи бөлүк “Англо-саксондук жана континенталдык арачылар сотунун моделдерин изилдөөнүн негизги багыттары жана алардын иштешинин көйгөйлөрү”. Сот арачыларынын катышуусу менен сот адилеттигин ишке ашыруу боюнча изилдөөлөрдүн негизги багыттарына сереп берилет. Улуу Британия, Австралия, Жаңы Зеландия, Канада жана Британ Гвианасынын үстөмдүк кылган өлкөлөр. Изилдөөнүн авторлору Р. Р. Р. Габриэлян (2006), м. в.Честерман, Н. (1999), Камерон, с. Поттер, У. Янг (1999), Дж.Шамман (2011), Р. Шуллер, Н.Видмар (2011) арачылар сотунда социалдык, этникалык жана расалык дискриминацияны жоюу маселелерин көтөрүп, жергиликтүү калктын катышуусун камсыз кылууну сунуш кылышат.

XXI-кылымдагы Латын Америкасындагы сот арачыларынын системасы талданат, анын ичинде аларды түзүү тартиби, коллегиянын калыстыгы, соттук териштирүүнүн эрежелери жана өкүмдү кабыл алуу. Изилдөөчүлөр бул институттун ар кайсы региондордогу жана штаттардагы ишмердүүлүгүн тарыхый талдоонун негизинде анын конституциялык жагына көңүл бурушат. Бул маселелерди караган авторлордун ичинен с. Бергоглио (2012), а.Харфуч, с. Пенна (2018), г. Парола, т. с. Ногейра, Э. Н. Брито (2020), С. С. С. Сильва (2019), Ош. а. Кайседо Мартинес (2020), Исш. Фандиньо, Л. Гонсалес Постиго (2020) С. П. Лизана Риостун чыгармаларын бөлүп көрсөтүү керек (2021).

Африка өлкөлөрүндө XX-кылымдын 50-жылдарынын аягынан баштап кылмыш ишин козгоо институту катары жюри сотунун зарылдыгын актоо. кээ бир африкалык мамлекеттердин, анын ичинде Сьерра-Леоне, Гамбия, Гана, Нигерия, Кения, Түштүк Родезия, Трансваал, Кейп Колониясы, Оранж Эркин Мамлекети жана Түштүк Африка Шериктештигинин Наталын айрым мамлекеттерин тарыхый талдоо контекстинде англис арачыларынын тутуму изилденген. Изилдөөнүн негизинде Б. В. Ибхавох (2009), Дж. Джерри (1960, 1961) жана Р. Нокс-Мавер (1958) Африка өлкөлөрүндө сот арачыларынын сот тутумун ийгиликтүү киргизүү үчүн социалдык бир тектүү жамаат болушу керек деп табылган. Сот арачыларынын статусу практиктердин да, илимпоздордун да эки ача мамилесин жаратып жатканына карабастан, Африка өлкөлөрүнүн сот системасын реформалоонун зарылдыгы далилденген. Түштүк-Чыгыш Азиядагы юрилердин соттук териштирүүсү боюнча изилдөөлөрдү карап чыгуу Японияда азыркы "сайбан-ин " системасы англо-саксондук жана германиялык шеффен сотторунун элементтери менен жазык сот адилеттигинин демократиялык институту катары каралаарын көрсөттү. (К. К. Родин (2015), Н. Янасе (2016), А. Коморида (2012)).

Учурда ар кайсы өлкөлөрдө сот арачыларынын сот тутуму, эл аралык стандарттардын жалпы концепцияларын жана алардын кылмыш-жаза сот

өндүрүшүндө колдонулушун, анын ичинде Д.Д.П. Альтамирано Льерена (2020), Э. Дж. Лейба (2007) и Н. Фукурай (2010). эмгектерин салыштырып изилдөө багыттары иштелип чыгууда. С.С.Ивкович, Даймонд, Х.И.Ганс жана Н.Мардер ж.б. авторлордун (2021) жамааттык изилдөөсүнүн жыйынтыгында сот арачыларынын сот тутуму идеалдуу эмес жана аны өркүндөтүү керек деген тыянакка келген. Сот арачыларынын сот тутуму менен байланышкан көйгөйлөр ар кайсы мамлекеттер үчүн жалпы, бирок бир мамлекеттин чечими башка мамлекет үчүн ылайыктуу болбой калышы мүмкүн, анткени институттун маданияты, салттары жана тарыхы айырмаланат.

Үчүнчү бөлүкдө “Постсоветтик мейкиндикте сот арачыларынын ишин изилдөөгө сереп салуу: калыптанышы, иштеши жана көйгөйлөрү” революцияга чейинки, советтик жана советтик бийликтен кийинки мезгилдеги контекстте сот арачыларынын заседаниелерине арналган атайын адабияттарга обзор жургузулду. Дүйнөлүк практиканы изилдөөнүн негизинде Фон И.П. Резон (1886), В.Ф. Закревский (1897), О.К. Дейтрих (1895), И.И. Соллертинский (1896), В. Я Фукс (1889), А. Э. Бардзкий (2015) шеффендердин сотун өткөрүү мүмкүнчүлүгүн карашты. Дүйнөлүк практиканын анализинин негизинде фон И.П. Резон, В.Ф. Закревский, О.К. Дейтрих, И.И. Соллертинский, В.Я.Фукс жана А.Е.Бардзкий шеффендердин сотун киргизүү сунушун киргизишти. Реформанын негизин С. И. Зарудин, Д. А. Ровинский жана Н. А. Буцковский сыяктуу сот арачыларынын классикалык моделин жактоочулардын изилдөөлөрүнүн натыйжалары түздү. Кийинки изилдөөлөрүндө А.Ф. Кони (1895), К.К. Арсеньева (1871), И.А. Щегловитова (1902, 1913, 1914), Н.Н. Розина (1901), Г.А. Джаншиева (1889, 1896), Н.П. Тимофеева (1881), В.К. Случевского (1903), В.Я. Фукса (1889), С.С. Хрулева (1886), А.М. Бобрищева-Пушкина (2013), Н.В. Палаузова (1899), М.А. Лозина-Лозинского (1896) жана башкалар сот арачыларынын сот ишинин практикасы изилдешип, ченемдик укуктук базалар талданып, анын негизинде сот арачыларынын соту жөнүндө мыйзамга өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Бул соттон баш тартуу, анын герман моделине ылайык кайра түзүлүшү жана уюштуруучулук жана процесстик мүнөздөгү түп-тамырынан берки өзгөрүүлөрдөн коргоо негизги маселелер болуп калды.

Совет мезгилинде сот арачыларынын соттук териштирүүлөрү кеңири изилденген эмес. Ошого карабастан россиялык сот арачыларынын сотунун генезиси, уюштурулушу жана иштеши, ошондой эле сот реформасы мезгилинде аны киргизүүнүн мааниси боюнча изилдөөлөр жүргүзүлдү (Б.В. Виленский (1969), Ю.Г. Галай (1979), Д.С.Карев (1951), Н.Н. Ефремова (1983), Е.Н. Кузнецова (1977), М.Г. Коротких (1989)ж.б.). Бул маселелер менен алектенген окумуштуулардын ичинен А.К.нын эмгектери өзгөчө мааниге ээ болгон. Афанасьев, Россиядагы революцияга чейинки юрилердин сот процесстерин изилдөөгө адистешкен жана А.Л. Ровинский, С.И.Зарудный жана Н.А.Буцковский жана башкалар.

Постсоветтик мезгилде сот арачыларынын сот өндүрүшү тармагындагы изилдөөлөр окумуштуулар А.М., Ларин (1995), М.В., Немытина (1995, 1999) Л. И., Трунов (2009), А. А. Демичев (2003, 2007, 2016), Т.Фарои (2020), А.В. Илюхин (2006, 2016), А.Д. Бойков (1997), Н.А. Дудко (2011, 2013, 2014, 2017, 2021), Н.Е. Борохова (2019), Н.Радутная (1991, 1994), С.А. Пашин (1995, 2015) жана башкалар тарабынан активдүү изилденүүдө.

1980-жылдардын аягынан тартып Россия Федерациясынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодекси кабыл алынганга чейин сот арачыларынын ишин жандандыруу жана аларды Федерациянын түзүүчү субъекттерине киргизүүнүн өзгөчөлүктөрү негизги маселе болгон. 2003-жылы жана 2015-жылга чейин Россия Федерациясынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин кабыл алынышы менен уюштуруу-процессуалдык мүнөздөгү маселелер, ошондой эле бул институттан баш тартуу маселелери биринчи планга чыкты, бирок алар жоюлбай калган. 2015-жылдан баштап райондук деңгээлде сот арачыларынын катышуусунда соттук териштирүүнү киргизүүнүн башталышы менен коллегияны түзүү жана алардын юрисдикциясы боюнча көйгөйлөр аныкталган. Орусиядагы арачылар соту ар кандай пикирлерди жаратууда. Кээ бир илимпоздор жасалган кылмыштар үчүн жоопкерчиликтин сөзсүз болушун жогорулатуу максатында аны шеффендердин сотуна айландыруу же континенталдык моделге өтүүнү сунуштап жатышат.

Казакстандык авторлордун сот арачыларынын соттук териштирүүлөрү боюнча изилдөөлөрүн теориялык жана практикалык деп бөлүүгө болот. Бул институттун теориясын жана тарыхын С.З. Зиманов (2009), Д.К. Канафин (2005, 2009), С. Т. Шайкенова (2010), Б. К. Шнарбаев (2007, 2019), Б. Т. Булеулиев (2009) ж. б. анализдеген. Алардын эмгектери сот арачыларынын сот отурумун киргизүүдөгү көйгөйлөрдү жана континенталдык, классикалык жана россиялык сот арачыларынын моделдеринин айырмасын аныктоого жардам берген. Окумуштуулар ошондой эле тарыхый тажрыйбага кайрылышат, анда негизги талаш-тартыштар байыркы “Бий” сот институту аркылуу чечилген, анда азыркы сот арачыларынын өзгөчөлүктөрү, анын ичинде талкуу процесси жана өз ара өкүм чыгаруу болгонун белгилешет. Ошол эле учурда сот арачыларынын коллегиясынын колдонуудагы аралаш соттук моделинде чоң кемчиликтер бар экендиги белгиленип, сот арачыларынын классикалык моделине өтүү сунушталууда (А.А. Касимов (2015), С.Ахметшаров (2017), Н.П. Ковалева (2005, 2006), А. К. Канатов О. С. Карахожаев, Д. Достан (2020) жана башкалар).

Кыргыз Республикасында соттук-укуктук реформаны ишке ашыруунун контекстинде сот арачыларынын катышуусу менен кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн маселелери каралат. Г.Рыспаеванын кандидаттык диссертациясында сот арачыларынын катышуусунда кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрү тууралуу суроолор каралып чыкты.

В.В. Бартольд (1927, 1993), С.К. Зенкевич (1961), А.Л. Салиев (2014), С.А. Курманбаев (2018), Н.Б. Мамбеталиев (2013), Т.Т. Шамурзаев (2011, 2012) жана башка окумуштуулар сот өндүрүшүнүн контекстинде кыргыз

элинин салттуу үрп-адаттарын жана салттарын, анын ичинде салттуу сот өндүрүшүнө эл өкүлдөрүнүн катышуусун талдап чыгышты.

Бул проблеманы изилдөөгө сереп салуу кыргыз эли этномаданиятты карманганын, ага ылайык ант берген адамдардын катышуусу сот процессинин ажырагыс бөлүгү болуп саналарын көрсөттү. Б.Б. Бөрүбашевдин (2015) эмгектери салттуу сот өндүрүшүнүн негизги принциптеринин сакталышын жана коомдун ачык сот процессине катышуусун тастыктайт. С.А. Курманбаев (2018) элдик бийликтин жана демократиянын принциптерине берилгендиктин белгиси болгон бий сотунда ант берүү институтун изилдеген. Т.Т. Шамурзаев (2011) кыргыздардын кылмыш ишине катышкандыгын ырастап, эки уруунун, уруунун же кошуна элдин ортосунда келип чыккан талаш-тартыштарды бийлер уруу башчыларынын жана кошуна элдердин өкүлдөрүнүн таасирдүү адамдарынын активдүү катышуусу менен карашкан, өзгөчө, эгерде бул иш козголсо. Бүткүл кландын мүчөлөрүнүн таламдары же эки уруунун, кичи кландардын жана уруулардын башкаруучу табынын өкүлдөрүнүн таламдары. Кыргыз Республикасында сот арачылары институтунун өнүгүүсүнүн тарыхый тажрыйбасын эске алуу менен кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн концепциясы, түрлөрү жана өзгөчөлүктөрү боюнча атайын изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес.

Экинчи главада «Арачылар сотун жөндөтүүчү нормалык–укуктук актылар жана аларды изилдөөнүн методологиясы», кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө элдин сот адилеттигин жүзөгө ашыруунун объектиси катары катышуусу каралып, жазык сот өндүрүшүнүн ченемдери сот арачыларынын сот өндүрүшүн изилдөөнүн предмети катары каралат. дүйнөнүн ар кандай өлкөлөрү. Жазык сот өндүрүшүндөгү сот арачыларынын соттук териштирүүлөрү боюнча булактар жана аларды изилдөөдө колдонулган методдор талдоого алынган.

Биринчи бөлүкдө «Элдин сот адилеттигин ишке ашыруунун объектиси катары жазык сот өндүрүшүнө катышуусу» сот адилеттигин ишке ашырууга элдин катышуусу институтун диссертациялык изилдөөнүн объектиси катары мүнөздөлөт. Адамдардын кылмыш иштерине катышуусу байыркы тарыхка ээ. Ал ар кайсы мамлекеттерде жана коомдук өнүгүүнүн ар кандай этаптарында, ошондой эле саясий, экономикалык, маданий, укуктук жана башка шарттарга жараша өзгөрүлүп турган.

Элдин кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө катышуусу уюштуруу-процессуалдык өнүгүүнүн ар кандай этаптарында өзгөрүүлөргө дуушар болгон, аларды төмөнкүчө бөлүп көрсөтүүгө болот: Биринчи этап афиналык «гелиз» жана б.з.ч. VI-VII –кылымдарды, анын ичинде республиканын доорундагы Рим мамлекети камтыган мезгил. Экинчи этап мамлекеттик түзүлүштүн өзгөчөлүгү жана XV-кылымга чейинки чиркөөнүн ролу менен мүнөздөлөт. Үчүнчү этап XVI-кылымдан XX-кылымдын башына чейин, көптөгөн мамлекеттер сот адилеттигин ишке ашырууда эл өкүлдөрүнүн катышуусун расмий түрдө тааныган. Төртүнчү этап бул институтту демократиялык, саясий жана социалдык деп таануу менен байланышкан заманбап мезгилге тиешелүү, мында «элдик элементтин» катышуусу

коррупция менен күрөшүүнүн натыйжалуу каражаты катары каралат. Кылмыш-жаза сот адилеттигин ишке ашырууга элдин катышуусун текшерүүдө аны сыртынан окшош, такыр башка юридикалык табияттагы институттардан айырмалап турган өзгөчөлүктөргө көңүл буруу зарыл. Мындай мүнөздөмөлөргө төмөнкүлөр кирет: - сот ишине атайын даярдыктын жоктугу; - сот адилеттигин ишке ашырууга катышуунун убактылуу жана туруктуу эмес мүнөзү; - сот адилеттигин кызматтык функция катары эмес, саясий укуктун же коомдук-укуктук милдетти аткаруунун натыйжасында ишке ашыруу; - калктын ар кандай катмарынан туш келди тандап алуунун негизинде сот адилеттигине катышууну тартуу механизми.

Коомдун адилеттиктеги ролу жана анын катышуу формалары ар кайсы өлкөдө жана тарыхтын ар кандай этаптарында тарыхый контекст, саясий чөйрө, экономикалык кырдаал, маданий өзгөчөлүктөр жана укуктук шарттар сыяктуу ар түрдүү факторлорго жараша олуттуу түрдө өзгөрүп турат.

Адамдардын сот процессине катышуусу адамдын адилет соттук териштирүүгө табигый укугун камсыз кылуу үчүн гана маанилүү болбостон, сот системасына болгон ишенимди жогорулатууга, демократияны чындоого жана калктын мыйзам жөнүндө аң-сезимин жогорулатууга жардам берет. Мындан тышкары, коомчулуктун өкүлдөрүнүн сотко катышуусу менен камсыз кылынган коллегиялдуулук кабыл алынган чечимдин туура жана адилеттүүлүгүнө ишенимди арттырат. Бул мамлекет жана жалпы коом үчүн гана эмес, ошондой эле кесипкөй соттор мыйзамдын абалынан келип чыккан тоскоолдуктарды жеңип, ченемдик укуктук актылардын негизинде иштеши керек болгон шарттарда сот тутумунун натыйжалуу иштеши үчүн да маанилүү.

Сот системасы уникалдуу социалдык-маданий феномен катары жеке адамдардын гана эмес, бүтүндөй коомдун жана мамлекеттин тагдырына таасирин тийгизет. Жарандардын сот өндүрүшүнө катышуусу сот бийлигинин беделин жогорулатып, калктын ишенимин арттырып, коомду жана мамлекетти демократиялаштырууга өбөлгө түзөт.

Экинчи бөлүкдө “Арачылар сотунун модели Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза сот өндүрүшүндөгү изилдөөнүн предмети катары” дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө жазык сот өндүрүшүнө сот арачыларынын катышуусунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө **предмети** катары каралат.

Сот арачыларынын классикалык жана континенталдык моделдери тиешелүүлүгүнө жараша англо-саксондук жана романо-германдык укук системасына негизделген.

X-XVIII- кылымдын акыркы чейрегинде калыптанып, акырында XIX-кылымдын ортосунда Англияда жана АКШда кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн өз алдынча түрү катары пайда болгон. Бул жерде сот арачылары факты боюнча соттун ролун аткарып, адамдын күнөөлүү же күнөөсүз экендиги жөнүндө өз алдынча өкүм чыгарышкан. Мыйзамдын соттору кабыл алынган өкүмдүн негизинде соттун өкүмүн чыгарышат, каралып жаткан иштердин аналогиясын "соттук прецеденттин" жана

Халсбери мыйзамдарынын кодексин жетекчиликке алышат. XVII-кылымдын аягы жана XX-кылымдын 40-жылдарына чейин Францияда калыптанган сот арачыларынын континенталдык модели, адамдын күнөөсү жана өкүмүн чыгаруу маселелерин сот арачылар тобунда кесипкөй соттор менен биргелешип талкуулоо менен мүнөздөлөт.

Учурда 60тан ашык мамлекет сот арачыларынын классикалык моделин колдонушат. Батыш Европада булар Улуу Британия, Австрия, Португалия, Испания, Ирландия, Мальта жана Швеция, постсоветтик мейкиндикте - Россия, Грузия, ошондой эле Кариб Шериктештигинин өлкөлөрү: Антигуа жана Барбуда, Багам аралдары, Барбадос, Белиз, Гаити, Гайана, Гренада, Доминика, Сент-Винсент жана Гренадиндер, Сент-Китс жана Невис, Сент-Люсия, Суринам, Тринидад жана Тобаго, Ямайка жана Монсеррат. Латын Америкасында бул модель Сальвадор, Никарагуа, Панама, Аргентина жана Бразилияда колдонулат. Африкада Либерияда, Малавиде, Того Республикасында, Конго Республикасында, Ганада жана Бенинде, ошондой эле аралдарда колдонулат: Маврикий, Маршалл жана Сейшел, Тонга ж.б. Түштүк-Чыгыш Азияда классикалык модель Шри-Ланкада, Түштүк Кореяда, Гонконгдо, Австралияда жана Жаңы Зеландияда ж.б. колдонулат. Континенталдык модель Франция, Бельгия, Дания, Греция, Италия, Казакстан, Украина, Кот-д'Ивуар, Чад, Боливия, ошондой эле Кордоба провинциясында (Аргентина). Япония классикалык жана континенталдык моделдердин элементтерин айкалыштырган *Saiban -in* кортун колдонот. Жалпысынан 60тан ашык мамлекет сот арачыларынын классикалык сот моделин колдонсо, 15 континенталдык моделди колдонушат.

XX кылымдын аягында дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө сот арачыларынын катышуусу менен жазык сот өндүрүшүнүн формасын кайра жаратуу тенденциясы пайда болду. Маселен, учурда сот арачыларынын сот ишин киргизүү мүмкүнчүлүгү Чилиде, Парагвайда, Эквадордо, Индияда жана Индонезияда талкууланууда. Ар түрдүү этно-конфессиялык, расалык жана диний түзүлүштөгү чакан өлкөлөрдө, анын ичинде Кариб коомчулугунда, Тынч океандагы жана Атлантика океанындагы арал мамлекеттеринде, ошондой эле Улуу Британия Франция жана АКШ менен байланышкан кээ бир доминанттык мамлекеттерде арачылар сотторунун ийгиликтүү иштешинин мисалдарын изилдөө чакан мамлекеттерде сот арачыларынын потенциалдуу иштөө мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтөт.

Жогоруда баяндалгандардын негизинде сот арачыларынын катышуусунда соттук териштирүү уюштуруучулук жана процессуалдык аспектиери боюнча, анын ичинде өкүм чыгаруунун жана юридикалык күчкө ээ болуу механизмдери боюнча айырмаланары анык. Ал жарандардын социалдык теңдигин камсыз кылуу максатында түзүлгөн жана революциялардын, басып алуулардын жана колонизациянын натыйжасында бүткүл дүйнөгө жайылган. Ар кайсы өлкөлөрдө сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн жоюлушу жана кайра жаралышын талдоо анын дүйнөлүк укук системасындагы ролун түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Чакан өлкөлөрдүн

тажрыйбасын изилдөө Кыргыз Республикасында сот арачыларынын ишин киргизүүнүн потенциалдуу мүмкүнчүлүгүн көрсөтөт.

Үчүнчү бөлүктө « Кылмыш-жаза сот өндүрүшүндөгү арачылар сотунун булактары жана аларды изилдөөнүн ыкмалары» диссертациялык изилдөөнүн булактарын карап чыгуу жана изилдөө методдорун тандоо жүргүзүлдү. Диссертациялык изилдөө мыйзамдык жана эмпирикалык негизде, анын ичинде арачылар соту иштеген 60тан ашык чет мамлекеттердин ченемдик укуктук актыларын жана үрп-адаттарын талдоого негизделген. (АКШ , Германия, Италия, Франция, РФ ж.б.) жана соттук практиканын материалдары.

Изилдөө булактары шарттуу түрдө 9 топко бөлүнөт.

1. Конституциялар жана конституциялык мыйзамдар; мыйзамдар жана жоболор;
2. Кылмыш-жаза процессуалдык кодекстер жана кодификацияланган нормалар;
3. Сот арачыларын түзүүчү сот актылары, уставдар жана башка укуктук документтер, соттук териштирүүнүн жана өкүм чыгаруунун тартиби;
4. Тарыхый документтер: сот арачыларынын катышуусу менен жазык сот өндүрүшүнүн иштешин жөнгө салуучу уставдар, статуттар, ассиздер, парламенттин уставдары жана актылары, падышалык уставдар, хроникалар жана сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн классикалык жана континенталдык моделинин келип чыгышын жана өнүгүшүн чагылдырган документтер ж.б. сот арачылары;
5. Сот арачыларынын ишин камсыз кылуучу жана сот арачыларынын ишинин ар кандай аспектиери боюнча маалымат берүүчү башка актылар жана кызматтык документтер;
6. Сот арачыларынын соттук териштирүү институтун изилдөөгө мүмкүндүк берген сот мыйзамдарын кайра кароо боюнча комиссиянын жарыяланган сот чечимдери жана материалдары;
7. Саясий жана демократиялык институт катары сот арачыларынын статусун ырастоочу эл аралык укуктук актылар.
8. Сот арачыларынын укук системасындагы ролун жана иштөө принциптерин ачып берүүчү фактылык материалдар;
9. Адистештирилген веб-сайттардан жана интернет-мониторингден алынган материалдар, сот арачыларынын иш практикасы боюнча изилдөө материалдары, сот арачыларынын сот өндүрүшү институтунун өнүгүшү жана алардын иштөө динамикасы жөнүндө маалыматтарды камтыган.

Диссертациялык иш илимий билимдердин калыптанышына өбөлгө түзгөн ар түрдүү **изилдөө методдорун** колдонуу менен жүргүзүлдү. Кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот арачыларынын континенталдык жана классикалык моделдерин түзүүнүн факторлорун аныктоо үчүн тарыхый-типологиялык, проблемалык-хронологиялык жана цивилизациялык методдор колдонулган. Сот арачыларынын ишин жөнгө салуучу мыйзамдарды талдоо үчүн илимий билимдердин структуралык-функционалдык, салыштырмалуу-тарыхый, салыштырма-укуктук, эмпирикалык, социологиялык жана

формалдуу-укуктук ыкмалары колдонулган. Иш жыйынтыктоодо, корутундуларды жана бөлүмдөр жана главалар боюнча жыйынтыктоочу жоболорду түзүүдө жалпылоо ыкмасын колдонот. Методологиялык курал катары МКТ колдонуу заманбап санариптик коомдун шарттарында илимий изилдөөдө маанилүү жана натыйжалуу мамилени билдирет. Бул ыкма изилдөөчүлөргө маалыматтык ресурстардын кеңири спектрин алууга жана аларды изилдөөнүн эмпирикалык негизин түзүү үчүн пайдаланууга мүмкүндүк берет.

Диссертациялык изилдөөнүн алкагында тиешелүү ыкмаларды колдонуу менен кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн уюштуруучулук жана процесстик өзгөчөлүктөрүн жөнгө салуучу ченемдик актылар талдоого алынган. Алынган жыйынтыктардын негизинде сот арачыларынын катышуусу менен сот өндүрүшүн жөнгө салуучу ата мекендик жазык-процесстик мыйзамдарды өркүндөтүү жана укук колдонууга гармониялуу киргизүү боюнча сунуштар иштелип чыкты.

Үчүнчү глава «Кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот арачылары жана сот адилеттигин жүзөгө ашырууда алардын ролу»

Биринчи бөлүктө «Англосаксондук сот арачыларынын жазык сот өндүрүшүндө иштешинин процессуалдык өзгөчөлүктөрү» IX-кылымдан баштап XIX-кылымдын аягына чейин колдонулган классикалык үлгүдөгү кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот арачыларынын түзүлүшүнүн процесстик өзгөчөлүктөрү каралат.

Англиянын кылмыш-жаза сот өндүрүшүндөгү сот арачыларынын классикалык модели мамлекеттик институттарды реформалоонун жүрүшүндө пайда болгон. Кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө англо-саксон доорунан бери токтоосуздук, оозеки жана ачыктык принциптери колдонулуп келет.

Нормандын доорунда сот арачыларынын негизги негиздери түптөлгөн : мыйзам жана факты боюнча соттор. Анжуй падышаларынын доорунда сот арачыларынын ыйгарым укуктары бара-бара кеңейген. Сот арачыларынын соттук териштирүүсү падышанын кызыкчылыгын райондук жана көчмө соттор түрүндө чагылдырып, падышалык бийликти жергиликтүү деңгээлде ырастаган. XIII-кылымдан баштап сот арачылары кылмыш ишинде адамдын күнөөсүн аныктоонун негизги субъекти болуп калды. Сот арачыларынын тизмесин шерифтер түзүшкөн, алар көбүнчө күбө катары да чыгышкан. 1299-жылы сот арачылары айыпкерлерди күрөөгө бошотуу укугуна ээ болгон. Соттор сот арачыларын өз өкүмүн кайра карап чыгууга мажбурлап, аларды четке кагышы мүмкүн. Аларды сот бийлигинин активдуу екулдеруне айландырып, сот арачыларынын ролу бекемделди. Сот арачыларын тандоодо талаптар жогорулап, алар мурунку тажрыйбасына, адистигине жараша тандалып алынган. Сот арачылары соттолуучуну күнөөлүү деп тапкан фактыларды аныктоо боюнча ыйгарым укуктарын пайдаланган.

Стюарт династиясынын тушунда кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө процессуалдык өзгөрүүлөр соттун көз карандысыз органы катары сот арачыларынын статусун бекемдеген. XVII-кылымдын аягына чейин алар

падышалык сотторго көз карандысыз өкүм чыгарып, бирок кабыл алынгыс чечимдери үчүн кысымга жана жазага дуушар болушкан. Саясий иштерди сот арачыларынын кароосу өкмөт үчүн пайдалуу болгон, бирок 1671-жылы Бушеллдин иши боюнча соттор сот арачыларын чыгарган өкүмү үчүн жазалай алышкан эмес. 1792-жылы Фокс актысы соттук териштирүүдө далилдердин негизинде өкүм чыгарууга сот арачыларынын укугун ырастады. Бул саясий кылмыштарды кароодо сот арачыларынын факты боюнча сот катары статусун күчөттү.

XIX-кылымда Англиянын кылмыш ишинде сот арачыларынын саны он эки болгон. Алар текшерилген далилдердин негизинде бир добуштан өкүм чыгарышты, процесстин негизин оозеки көрсөтмөлөр түздү, бирок мыйзамдарды жокко чыгаруу соттордун ортосунда пикир келишпестиктерге алып келди.

Ар кандай колонияларда XVII-XVIII-кылымдарда сот арачылары түзүлгөн. (1606-жылы Вирджинияда, 1682-жылы Пенсильванияда, 1623-жылы Плимутта, 1628-жылы Массачусетс-Бей колониясында, 1677-жылы Батыш Нью-Джерсиде жана 1647-жылы Род-Айлендде) жана колонияны түзүү учурунда эне-өлкө менен колониянын ортосундагы чыр-чатактын чогулган жерине айланган. Көз карандысыз Америка мамлекети түзүүдө метрополия менен колониянын ортосундагы чыр-чатакта сот арачылары үчүн күрөш бириктирүүчү аянтчага айланган. Сот арачыларынын актоо чечимдери жер-жерлерде таажынын бийлигине каршы саясий курал катары колдонулган, андан сырткары анти-федералисттик позиция сот арачыларынын тутумун түзүүдө чечүүчү ролду ойногон. Американын алгачкы штаттарындагы юрилер азыркылардан айырмаланып, алардын түзүлүшү Конституцияга жана статуттарга көз каранды болгон. Расалык дискриминация кеңири жайылган жана африкалык америкалыктар үчүн добуш берүү жана сот арачыларына кызмат кылуу укугу чектелген. Бул адамдардын укуктарын коргоо үчүн мыйзамдар жана түзөтүүлөр кабыл алынган, бирок алар 1883-жылы жокко чыгарылып, Джим Кроу каралардын коомдук, саясий жана соттук чөйрөлөргө кирүү мүмкүнчүлүгүн чектөө үчүн расмий эмес фигурага айланган. 1896-жылы Плесси Фергюсонго каршы чечим бул укуктук ченемди бекемдеген. Америка Кошмо Штаттарында (АКШ) аялдардын сот арачыларынын курамында иштөөгө укугу барбы деген суроо бир нече ондогон жылдар бою талаш-тартыш жаратып, ар кайсы штаттар бул укуктарды ар кандай аныкташкан. Аялдар үчүн сот арачыларына биринчи уруксаттар 1898-жылдан 1918-жылга чейин 7 штатта берилген. Бирок АКШ Конституциясынын 1919-жылы аялдарга добуш берүү укугун берген он тогузунчу түзөтүүсү аларга автоматтык түрдө сот арачыларынын курамында иштөөгө укук берген эмес. 1920-жылы 4 гана штат аялдарга бул укукту берип, ал 1960-жылга чейин чектөөлөргө дуушар болгон.

Америкалык сот арачылары мыйзамга да, фактыга да тиешелүү суроолорду кароого укуктуу болчу. Юридикалык суроолордун көп колдонулушу укуктук билимдин жетишсиздигинен, ошондой эле фактылар боюнча сот арачыларынын ыйгарым укуктарынын чектери жөнүндө

адистешкен соттордун түшүндүрмөлөрүнүн жоктугунан улам болгон. Ошентип, Массачусетс штатында 1808-жылдан бери сот арачыларынын кылмыш иштери боюнча мыйзам жана факт маселелерин кароо укугу боюнча 5 түрдүү чечим кабыл алынган. 1855-жылы Жогорку сот бул укукту жокко чыгарган. 1850-жылдан 1931-жылга чейин 11 штаттын соттору кылмыш-жаза иштери боюнча сот арачыларынын ыйгарым укуктарына байланыштуу бардык көрсөтмөлөрдү четке кагышкан.

Ошентип, классикалык үлгүдөгү сот арачыларынын соттук териштирүүсү ушул моделге гана мүнөздүү төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ: сот арачылар тобунун негизги курамын түзүү катары; сот өндүрүшүндө далилдерди изилдөөдө көз карандысыздык; өкүм чыгарууда сот арачыларынын факты боюнча сот катары көз карандысыздыгы, соттун экинчи даражадагы мааниси, б.а. иш боюнча төрагалык кылуучу; сот арачылардын өкүмүнүн акыркылыгы.

Арачылар сотунун классикалык модели англо-саксондук укук системасында сот адилеттигин башкарат. Ал X-кылымда Вильгелм падышачылыгын тушунда пайда болгон. Англияда жана XI-кылымдагы уорман согушунан кийин кеңири колдонула баштаган, падышалык таасир катары жергиликтүү деңгээлде жайыла алган. Сот отурумдары падышанын өкүлүнүн катышуусу менен өткөрүлөт, алар «таажы соттор» деп аталып, ишке төрагалык кылган. Сот арачылары сот процессинин катышуучуларынын «күбөлөрүнүн» негизинде пайда болот, алар кийинки учурларда ишке жергиликтүү калктын өкүлдөрү катары катышууга чакырылган. Ант берүү сот процессиндеги маанилүү процедура болуп саналат, ант берген адам ишти чынчыл жана калыс кароого ант берген “сот арачысы” болуп калды. 17-кылымдын аягында сот арачыларынын өздөрү королдун сотторунун катышуусуз өз алдынча өкүм чыгарышкан, бул Англияда эки элементтен: мыйзам жана факт боюнча соттон турган арачылар соту толук түзүлгөндүгүн көрсөтүп турат.

XVII-кылымдын аягында арачылар соту королдук соттордун катышуусуз өз алдынча өкүм чыгарышкан, бул Англияда эки элементтен: мыйзам жана факт боюнча соттон турган сот арачылары түзүлгөндүгүн көрсөтүп турат.

XIX-кылымдын башында, ал эми изилденип жаткан мезгилдин ичинде Англияда кылмыш ишинде сот арачыларынын саны он эки киши болгон, сот арачылары сот процессинде изилденген далилдердин негизинде өз алдынча бир добуштан өкүм чыгарышкан.

Экинчи бөлүктө «Романо-германдык укук тутумунун алкагында сот арачыларынын континенттик модели» Франция, Италия жана Германиядагы сот арачыларынын континенталдык моделинин процесстик механизмдеринин өзгөчөлүктөрүн карайт, мында чечим кабыл алууда сот арачыларынын көз карандысыздыгы белгиленген. акырындык менен ар кандай реформалардын натыйжасында теңдештирилип, бир чечимге келүү үчүн бирдиктүү коллегия түзүүгө алып келет.

Арачылар соту француз революциясынын натыйжасында сот процессине элдик элементти киргизүү максатында түзүлгөн. Бул институттун статусу 1790-жылдардын башындагы мыйзам актыларында, ошондой эле Франциянын кийинки конституциялык актыларында жана мыйзамдарында бекитилген. Процедуралык жактан алганда, сот арачыларыусу тизмесин түзүү тартиби көбүнчө өзгөргөн, бирок XIX-кылымдын аягында сот арачылары орто класс болушу керек эле.

Францияда 1791-жылкы Мыйзам сот арачыларынын сот процесстеринде фактылар менен мыйзамды бөлгөн. 1808-жылдагы кабыл алынган кылмыш-жаза процессуалдык кодексинде сот эки бөлүккө бөлүнгөн, бирок 1810-жылдагы кылмыш-жаза процессуалдык кодекс бул бөлүнүүнү жогото баштаган. 1832-жылы сот арачыларына жеңилдетүүчү жагдайлар боюнча маселелерди чечүүгө уруксат берилген, бирок алар дагы эле иштин чын-төгүнүн суроо менен гана чектелип калышкан. XIX-кылымдын аягынан бери XX кылымдын 30-жылдарынын башына чейин арачылар сотунун иштөө механизми олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон эмес.

Кийинки жылдары кошумча өзгөртүүлөр киргизилген, атап айтканда, 5-жылдын 1932-мартындагы Мыйзам менен сот арачыларына жана кесипкөй магистранттарга биргелешкен талкуу аркылуу жазаны чечүү укугу берилген.

1941-жылдагы мыйзам эки коллегияны - сот арачыларын жана сотторду бириктирип, «hevinage». деп аталган жаңы коллегиянын пайда болушуна алып келген. Эки коллегияны бир коллегияга бириктирүү мыйзамдардын жоболорунун логикалык корутундусу болуп саналат жана сот арачыларынын мындай түзүмү 1945-жылдын 20-апрелиндеги Ордонанста бекемделген. Ошентип, 1791-жылы биринчи Конституция кабыл алынгандан кийинки мезгилде XX кылымдын 30-жылдарынын башына чейин арачылар сотунун континенталдык модели түзүлдү.

Италияда сот арачылары институту XIX-кылымдын башында киргизилген. Сот арачыларынын расмий киришүүсү 1848-жылы болуп, 1854-жылы «Сот системасы жөнүндө» мыйзам кабыл алынган. Италиядагы сот арачыларынын өзгөчөлүгү талапкерлердин тизмесин түзүүдө саясий электораттын критерийин колдонуу жана 1874-жылы Италиянын кылмыш-жаза процессуалдык кодексинде бекитилген калктын категорияларынын системасын киргизүү. 1931-жылы сот арачылары жоюлуп, жаңы арачылар соту «скабинато» киргизилген. Юрисдикцияга эң оор катардагы кылмыштар кирген. Белгилүү бир талаптарга жооп берген жарандар гана сот арачылары болуп, анын ичинде моралдык жана саясий жактан таза адамдар, ошондой эле 1946-жылы Улуттук фашисттик партиянын мүчөлөрү боло алышкан. Мыйзам чыгаруу токтому менен сот арачыларынын саны он адамга чейин көбөйтүлүп сот арачылар тобуна аялдар киргизиле баштады. 1951-жылы № 287 Мыйзам жарыяланган, ал азыркыга чейин күчүндө жана сот арачыларынын, ошондой эле апелляциялык инстанциядагы соттордо соттордун бирдиктүү курамын караштырат.

Арачылар соту Германияда 1798-жылы француз баскынчылары тарабынан киргизилген. 1848-жылы сот арачылары Германиянын штаттык

аймактарынын сотторуна катышкан. 1872-жылы немис юристтери бир добуштан соттун сот арачылары тарабынан каралышын колдошкон. 1877-жылы Рейхстаг тарабынан кабыл алынган Германия империясынын сот системасы жөнүндө мыйзамда сот арачылары үч соттон жана он эки сот арачыларынан турат деп белгиленген. 1924-жылы «Сот конституциясы жана жазык сот адилеттиги жөнүндө» мыйзам кабыл алынып, анда сот арачыларынын ордуна үч профессионал сот жана алты элдик заседателдер турган аралаш система орнотулуп, «сот арачылары» деген баштапкы аталышы сакталган. Фашизм доорунда Германияда арачылар соту уланып келген. Германияда өзүнчө коллегиялуу арачылар соттору 1923-жылга чейин, ал эми 1975-жылга чейин бир коллегия катары болгон.

Жогоруда айтылгандардын негизинде XIX-кылымдын биринчи чейрегинде Франциянын таасири менен Европада сот арачыларынын соттук териштирүүлөрү киргизилип, континенталдык модель Европадагы сот адилеттигинин өнүгүү өзгөчөлүктөрүнүн натыйжасы болгон. Наполеондук кодекстин жайылуусу сот арачыларынын компетенттүүлүгү жана алардын фактыларды аныктоо жөндөмдүүлүгү жөнүндө талаш-тартыштарды жаратты, бирок эрежелердин жумшарышы аларга сот процессине катышууга мүмкүндүк берди. Жаңы жюри системасынын континенталдык модели XX-кылымдын биринчи үчтөн биринде пайда болгон жана оор кылмыштар боюнча сот арачылары аркылуу кароо менен байланышкан.

Үчүнчү бөлүк “Дүйнөлүк укуктук системалардагы сот арачылары: бөлүштүрүүнүн жана ишке ашыруунун өзгөчөлүктөрү”. Бул бөлүктө колонизация мезгилиндеги арачылар сотунун моделдери жана аларды өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн укуктук системаларында ишке ашыруу каралат.

Британ империясынын колонияларында колония учурунда сот арачылары тарабынан соттук териштирүү институтун англосаксондук укук системасына өткөрүп берүү катары киргизилген. Британиялык Канадада англиялык кылмыш укугу 1763-ж. Аскердик трибуналдар 1774-жылкы Квебек мыйзамына ылайык арачылар соту менен алмаштырылган. Арачылар соту 12 адамдан түзүлүп, өкүм бир добуштан кабыл алынган. 1846-жылдан бери сот арачылары өкүм чыгарылганга чейин же ишти токтотуу жөнүндө макулдашууга жеткенге чейин кулпуланган. Башкармалар корол тарабынан дайындалган жергиликтүү шерифтерден түзүлүп, 1850-жылы бул функция жергиликтүү шайланган чиновниктерге өткөрүлүп берилген. 1893-жылдан бери Сот арачыларынын ким экендиги ачыкка чыгып, бул эреже 1918-жылы сот процессине катышкан тараптардын лоббисине жол бербөө үчүн жоюлган. 1961-жылга чейин аялдар соттун заседаниесинде заседание кылуу укугуна ээ болушкан, бирок сот арачыларынын атайын соту кайра уюштурулган.

Арачылар соту «эмансиписттердин» мурдагы соттолгондордун жарандык укуктарын эркин отурукташуучулардын «эксклюзивдери» менен бирдей негизде жактоосунун натыйжасы болгон. Арачылар сотуна катышуу англис коомчулугунун жарандык статусун таануу катары символикалык мааниге ээ болгон. 1829-жылы «эмансиписттерге» сот арачылары катары

отурууга уруксат берилген. 1901-жылы Австралия Шериктештиги түзүлгөндө, штаттарга айландырылган алты колония кылмыш-жаза мыйзамдары жана сот процесси маселелери боюнча мурунку мыйзам чыгаруу эрежелерин, анын ичинде сот арачылары тарабынан соттук териштирүү институту менен жөнгө салынган эрежелерди сактап калган. 1960-жылга чейин арачылар соту ак жарандар менен гана өткөрүлчү. 1960-жылы мүлктүк квалификацияны либералдаштыруу боюнча көрүлгөн чараларга карабастан, англис тилин билбегендик жергиликтүү калктын өкүлдөрүн сот процесстерине катышуудан четтеткен.

Индияда арачылар соту 1661-жылы британ юристтери тарабынан европалык колонисттер үчүн киргизилген жана Бенгалдын жергиликтүү тургундары индиялык панчаяттын алгачкы юрисдикциясына өткөн. Арачылар сотунун классикалык модели биринчи жолу Индияда 1774-ж. Статут менен 1832-жылы негизделген. Бирок 1861-жылы түпкүлүктүү калктын арасында оор кылмыш иштерин карабоо чечими кабыл алынган, бул европалыктар менен индейлердин ортосунда теңсиздиктин орношуна алып келген. Сот арачыларынын сот процесстери 1973-жылы Кылмыш-жаза процессуалдык кодексине ылайык Индиянын көпчүлүк сотторунда жокко чыгарылган.

Африкада сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн киргизилиши башка өлкөлөрдөн англо-саксондук укук системасына мүнөздүү болгон арачылар соту соттук териштирүүлөрдүн классикалык модели бул континентте басымдуулук кылгандыгы менен айырмаланат. Африкада сот арачыларынын сот өндүрүшүн киргизүү жана сот арачыларынын катышуусу менен кылмыш ишин жөнгө салуу Британ империясынын саясатына ылайык ишке ашырылган, ошондуктан изилдөө Африкадагы колониялык аймактарды төрт топко бөлөт.

Борбордук жана Түштүк Америкада боштондукка чыгуу согушу аяктагандан кийин Испаниянын жана Португалиянын мурдагы колонияларынын жерлеринде 10 көз карандысыз мамлекет пайда болгон, алардын ичинен Колумбия, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Мексика, Никарагуа жана Панамада жюри соттору иштеген. Түндүк Американын сотторунун практикасы боюнча, алар Конституцияда бекитилген.

Бул мамлекеттерди изилдөөнүн жыйынтыктарына таянып, алардын ар бири сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн калыптанышында жана өнүгүшүндө өз алдынча этапты басып өткөн деген тыянак чыгарууга болот. Ушуга байланыштуу, биз мамлекеттердин 90% дан ашыгы сот арачыларынын классикалык моделин карманат деген тыянак чыгарууга болот.

Төртүнчү бөлүк «Орус империясындагы сот арачыларынын моделин тарбиялоо, калыптандыруу жана өнүктүрүү» . Бул бөлүмдө сот арачыларын түзүүгө байланышкан процесстик өзгөчөлүктөр, соттук териштирүүнүн тартиби, чечимдерди кабыл алуу жана Россиядагы сот арачыларынын ишинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү чагылдырылган. Кыргыз элинин сот өндүрүшүнө тийгизген таасиринин тарыхый-укуктук аспектиси

талдоого алынган. Ошондой эле XIX-кылымдын аягы XX-кылымдын башында жүргүзүлгөн реформалардан улам уюштуруу-процессуалдык ишмердиктеги өзгөрүүлөргө талдоо жүргүзүлгөн.

Сот арачыларынын соттук териштирүүлөрү 1864-жылы Россия империясында киргизилген. Россияда киргизилген сот системасы анын бир бөлүгү катары сот арачыларынын соттук териштирүүлөрүн камтыган. Орусияда сот өндүрүшүнүн бул формасын киргизүү сот адилеттигин жакшыртууга жана сот бийлигине болгон ишенимди жогорулатууга багытталган. 1864-жылы сот арачыларынын сот процесстери Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 410 беренеси менен жөнгө салынган.. XIX кылымдын 70-80-жылдары сот арачылары жыл сайын 15-20 миңге жакын ишти караган. Ошол эле учурда уурулук менен байланышкан кылмыштар бардык кылмыштардын 60%ке жакынын түзгөн. Кылмыштардын айрым категориялары соттордун карамагына өткөрүлүп, бийликке каршылык көрсөтүү, аткаминерлерди өлтүрүү жана өлтүрүүгө аракет кылуу иштери сот арачыларынын карамагына алынган.

Орус империясында сот арачылары шайланган. Алардын саны жана шайлоонун тартиби мыйзам менен жөнгө салынган. Кылмыш иштерин кароо үчүн 12 адамдан турган сот арачылары түзүлгөн, бирок өзгөчө учурларда алардын саны 20 адамга чейин көбөйтүлүшү мүмкүн болгон. Сот арачыларына Орусиянын жарандыгы, 25 жаштан 60 жашка чейинки курактагы, коомдук аброю жакшы, мамлекеттик тилди билүүсү талап кылынган.

Орусияда сот арачыларынын сот өндүрүшүн киргизүү кыйын болгон. Талкуу аны киргизүүгө чейин уланган. Граф Д.Н. Блудов, юстиция министри В.Н. Панин жана башкалар сот арачыларын киргизүүгө каршы сыгышкан. 1861-жылы М. М. Сперанскийдин "мектебинен" өткөн С.И. Зарудный баштаган Д.А. Ровинский, Н.А. Буцковский, Н. И. Стояновский, А. М. Плавская сот уставын иштеп чыгышкан, ал сот арачыларынын сотунун россиялык мыйзамдарынын негизи болуп калган. Орусияда сот арачылары 30 жылдын ичинде ишке киргизилип, 114 райондук сот түзүлгөн. 1871-жылдан тартып Сенат мыйзам бузууларды карап, сот арачыларынын тизмесин түзүү, мүлктүк квалификация жана сот арачыларын материалдык жактан камсыз кылуу боюнча өзгөртүүлөрдү киргизе баштаган. 1913-жылы «Казынадан сот арачыларына суткалык жөлөк пул жана жол кире акчасын дайындоо жөнүндө» мыйзам чыккан. Сот арачыларынын ант берүү жол-жоболору, ошондой эле аларга сот тарабынан алардын укуктарын жана милдеттерин түшүндүрүү жөнөкөйлөштүрүлгөн (1894-ж. 3-июнь).

1884-жылы сот арачыларынын негизсиз баш тартуу укугу алынып салынган, ал эми 1886-жылы аларга чечиле турган маселелерди түзүүгө катышуу укугу берилген. 1910-жылы сот арачыларына соттолуучу кандай жаза же башка кесепеттерге дуушар болорун билүү укугу берилген. Жалпысынан сот уставы күчүнө киргенден кийин алардын ишин укуктук жөнгө салууну жакшыртуу максатында 700гө жакын кошумча ченемдик укуктук актылар кабыл алынган.

Төртүнчү глава «Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза сот өндүрүшүндөгү арачылар соту: иштерди кароодогу жана чечүүдөгү процессуалдык өзгөчөлүктөрү»

Биринчи бөлүкдө «Классикалык жана континенталдык моделдердин алкагында азыркы этапта сот арачыларынын ишинин процессуалдык өзгөчөлүктөрү» сот арачыларынын катышуусу менен сот өндүрүшүн жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарына укуктук талдоо жүргүзүлдү, бул жаңылык болуп калды. Сот арачыларынын ишин укуктук жөнгө салууну тең укуктуулуктун жана атаандаштыктын, тараптардын жана өкүм чыгарууда калыстыктын негизинде өркүндөтүү зарылдыгы айтылды.

Арачылар сотунун классикалык жана континенталдык моделинин негиздөөчүлөрү болгон Англияда, АКШда жана Франциядагы сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн иштешине талдоо жүргүзүлдү. Бул мамлекеттерде арачылар сотунун курамын түзүүнүн өзгөчөлүктөрү каралат. Мындан тышкары, жаңы институттарды киргизүүгө байланыштуу ата мекендик жазык сот өндүрүшүндөгү жаңы тенденциялар жана Кыргыз Республикасында сот арачыларынын ишин укуктук жөнгө салууну өркүндөтүү мүмкүнчүлүгү каралууда.

Бул өлкөлөрдө сот арачыларынын ишин жүргүзүү боюнча бай тажрыйба бар, аларды Кыргыз Республикасында колдонууга болот. Белгилей кетчү нерсе, изилденип жаткан мамлекеттерде сот арачыларынын соттук териштирүүлөрү өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ жана укуктук жөнгө салуу жана иш тартиби боюнча да айырмаланат. Мисалы, Францияда сот арачыларынын соттук териштирүүлөрү кээ бир кылмыштар үчүн гана колдонулат, ал эми АКШнын кээ бир штаттарында арачылар сотунда 6 га чейин сот арачылары болушу мүмкүн. Ошентип, ж сот арачыларынын укук колдонуу ишинин оң тажрыйбасы Кыргыз Республикасында сот арачыларынын ишин укуктук жөнгө салууну өркүндөтүү үчүн пайдаланылышы мүмкүн.

Жогоруда айтылгандардан, Англияда сот арачыларынын соттук териштирүүлөрү соттордун дискрециялык ыйгарым укуктарынын эсебинен кыскартылат, АКШда - адилеттүүлүк менен соодалашуу институтунун аркасында, ал эми Францияда - сотто каралып жаткан иштердин санын чектөө менен кыскартылат. Изилдеп жаткан мамлекеттерде сот арачыларынын натыйжалуу иштеши үчүн сот арачыларынын алдын ала тизмесин тандоонун жана түзүүнүн критерийлерин өркүндөтүү, ошондой эле сот арачыларынын соттук териштирүүнүн негизги катышуучулары катары ыйгарым укуктарын кеңейтүү боюнча чаралар жөнүндө маселе көтөрүлүүдө.

Экинчи бөлүк «Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн укуктук системаларында сот арачыларынын сотторунун иштеши жана алардын региондук өзгөчөлүктөрүн аныктоо». Арачылар сотунун ишти кароодо таймашуу формасы жана анын аймактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен изилдөө жүргүзүлөт. Чакан аралдардын жана өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин жана алардын соттук практикасы, ошондой эле калктын аз болгон шартында сот адилеттигин ишке ашыруу. Бул институттун региондук

аспектилері аны Кыргыз Республикасынын укук колдонуу практикасында колдонуу максатында кеңири каралат.

Жаңы Зеландия классикалык арачылар сот моделин аймактык вариациялары менен колдонот. Чет өлкөлүк жарандар, эгерде алар өлкөдө бир жылдан ашык жашаса жана ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдардын сот адилеттигине катышуусу камсыз кылынса, сот арачылары боло алат. Түпкүлүктүү элдерге сот арачылары болуу укугу берилди, бирок этникалык, гендердик жана статустук линиялар боюнча өкүлчүлүктө көйгөйлөр дагы эле бар. Эгерде сот арачылары макул болбосо, алар четтетилиши мүмкүн. 1979-жылдан бери апелляциялык инстанция татаал соттук териштирүүлөрдө сот арачыларын колдонгон эмес.

Кариб коомчулугунун 15 мамлекетинде сот арачыларынын классикалык модели колдонулат, мында арачылар сотунун курамы айыпталуучунун расалык түрүн чагылдырышы керек. Сот арачылары айыптоочу тараптын, жактоочунун же соттун өтүнүчү боюнча бардык аялдардан же эркектерден түзүлүшү мүмкүн. Арачылар сотун түзүү жүйөлүү жана мотивацияланбаган сот арачыларды чакыруу аркылуу ишке ашырылат. Ар кандай юрисдикцияларда уруксат берилген чакырыктардын саны ар кандай. Чечим өлкөгө жараша бир добуштан же көпчүлүк добуш менен кабыл алынат. Апелляциялык инстанция өкүмдү жокко чыгарууга кеңири ыйгарым укуктарга ээ, анын ичинде жүйөлүү сот арачыларынын актоо өкүмүнө алып келе турган жаңы далилдер келтирилген учурларда. Сотко чейинки преюдиция жана чектелген юрисдикция коркунучунан улам, иштер Кариб деңизинин башка юрисдикцияларына өткөрүлүп берилиши мүмкүн. Апелляциялык чечимдерди Кариб деңизинин соту карайт.

Түштүк, Чыгыш жана Түштүк-Чыгыш Азияда арачылар соту сот системасындагы коррупцияга каршы күрөшүүчү демократиялык институт катары иштейт. Ал Гонконгдо жүз жылдан ашуун убакыттан бери бар жана дүйнөлүк арачылар сотунун талаптарына жооп берет. Арачылар соту белгилүү бир шарттарда эркектерден же аялдардан гана түзүлүшү мүмкүн. Эгерде коллегияда бештен аз адам болсо, өкүм көпчүлүк добуш менен кабыл алынышы мүмкүн, ал эми бештен ашык адам болсо бир добуштан болушу керек. Сот коллегиянын курамын беш кишиге чейин кыскарта алат. Сот арачыларына өздөрүнүн милдеттерин талаптагыдай аткаруу үчүн көрсөтмөлөр берилет.

Японияда *saiban -in* деп аталган аралаш сот бар, анда сот арачылары чүчү кулак аркылуу шайлоо тизмесинен бир конкреттүү иш боюнча гана тандалат. Сот арачылары түздөн-түз күбөлөргө жана айыпталуучуга суроо берүүгө укуктуу. Айыпталуучуга жагымсыз чечим чыгаруу үчүн укук сотунун бир добушу жана жалпы соттордун бир добушу талап кылынат. Башка учурларда чечим көпчүлүк добуш менен кабыл алынат. Жогорку инстанцияларга даттанылышы мүмкүн.

Түштүк Кореяда сот арачыларынын соту оор кылмыштар үчүн гана колдонулат. Сот арачылары соттолуучунун күнөөсүн талкуулап, бир добуштан өкүм чыгарууга аракет кылышат. Эгерде алар өтпөй калса,

соттордун пикирин угуп, көпчүлүк добуш менен чечим чыгарышат. Төрагалык кылуучу сот арачыларына жазанын өлчөмүн жана өкүм чыгаруунун шарттарын түшүндүрөт. Апелляциялык кароодо фактылык жана юридикалык маселелер каралат. Сот арачыларынын өкүмдөрү кеңеш берүүчү мүнөзгө ээ жана сот арачылар сотунун чечимине туура келбеген өкүм чыгарышы мүмкүн.

Шри-Ланкада сот арачыларын тандоодо каталар болсо дагы, сот арачыларынын соттук териштирүүсү жараксыз деп табылышы мүмкүн эмес. Зарыл болгон учурда сот арачылары соттун кызматкеринин көзөмөлү астында кылмыш болгон жерди карап чыга алат. Эгерде укук соту арачылар сотунун өкүмүн жактырбаса, аларга өкүмүн кайра карап чыгууга буйрук бере алат. Мындай учурда кайра кароодон кийин чыгарылган өкүм “чыныгы өкүм” деп эсептелет.

Борбордук жана Латын Америкасында жюри соту Бразилия, Аргентина, Никарагуа, Панама жана Сальвадор сыяктуу өлкөлөрдө колдонулат. Бразилияда сот арачыларынын сот процесстери оор кылмыштар боюнча гана каралат, добуш берүүнүн алдында сот арачыларынын кеңешмеси жок жана күнөөсүн моюнга алуу боюнча макулдашуу жок. Никарагуада соттолуучу сот арачыларынын катышуусундагы соттук териштирүү укугунан баш тарта алат, бирок өкүмдү башка сот органы өзгөртө албайт. Аргентинанын ар кайсы провинцияларында сот арачыларынын ишин жөнгө салуучу мыйзамдар ар кандай болот; мисалы, Неукен провинциясында сот арачыларынын кеминде жарымы айыпталуучунун социалдык жана маданий тегине таандык болушу керек. Сот арачыларынын өкүмдөрү кеңеш берүүчү мүнөзгө ээ жана айыпкер тараптын өтүнүчү боюнча гана даттанылышы мүмкүн, мында ар бир штаттын жана провинциянын даттануу жана өкүм чыгаруу мүмкүнчүлүктөрүндө өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар.

Африкада ХХI-кылымдын башында классикалык моделдин арачылар соту Сьер-Леонеде, Ганада, Либерияда, Малавиде, Конго Республикасында, Того Республикасында жана континенталдык моделде Чад менен Кот-д'Ивуарда сакталып, иштеп жатат. Эл өкүлдөрүнүн жазык сот өндүрүшүнө катышуусунун мындай түрү талап кылынууда жана жалпысынан өз миссиясын ийгиликтүү аткарып жатат.

Кот-д'Ивуар жана Чад Республикасы континенттик жюри сот моделин колдонгон жападан жалгыз африкалык мамлекеттер. Кот-д'Ивуарда сот арачылары үч айда бир жолу чогулуп, өзгөчө оор кылмыштарды соттошот; укук соттору жана сот арачылары чогуу отуруп, даттанылышы мүмкүн болгон чечимди чыгарышат. Чад Республикасында сот арачылары күнөө жана өкүм чыгаруу маселелерин бирге карайт, ал эми арачылар сотуна 30 жаштан жогорку жарандар кирет.

Кичинекей аралдардагы өнүгүп келе жаткан мамлекеттерде сот арачылары тарабынан өткөрүлөн сот процесси сот өндүрүшүнүн классикалык моделине тиешелүү. Бирок коллегияны түзүү, соттук териштирүүнүн өзү жана өкүм чыгаруу процедуралары конкреттүү абалга

жараша өзгөрүшү мүмкүн. Коллегиядагы сот арачыларынын саны 4төн 9 адамга чейин өзгөрүшү мүмкүн, ал эми кээ бир штаттарда сот арачыларынын соту милдеттүү эмес. Франциянын чет өлкөлөрдөгү ээликтеринде сот арачылары тарабынан сот процесси сот системасынын бир бөлүгү катары кабыл алынат. Франциянын Кылмыш-жаза процессуалдык п кодексинде чет өлкөлүк 5 департаментте сот арачыларынын ишин жөнгө салуучу атайын бөлүм бар. Алыс жайгашкандыгына жана калкынын аздыгына карабастан, бул институт өз ишин улантууда, бирок кээ бир өлкөлөрдө биринчи кезекте сот арачыларынын санын кыскартуу тенденциясы байкалган. Сот арачыларынын чечимдери жүйөлүү болушу жана көпчүлүк добуш менен кабыл алынышы керек экенин белгилей кетүү маанилүү.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот арачыларынын сот өндүрүшү дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө процессуалдык өзгөчөлүктөргө ээ, бирок жалпысынан ал эл өкүлдөрүнүн сот адилеттигин ишке ашырууга катышуусунун оптималдуу ыкмасы болуп саналат деген тыянак чыгарууга болот. Ар кайсы штаттарда арачылар сотунун курамы жана саны, ошондой эле юрисдикциясы боюнча ар кандай болушу мүмкүн. Коллегиянын түзүлүү процессинде, соттун өзүндө жана өкүмдө да айырмачылыктар бар.

Үчүнчү бөлүк «Кыргыз Республикасынын акыйкат сот системасына арачылар сотун киргизүүнүн негиздерин талдоо». Кыргыз Республикасынын сот арачыларынын сот өндүрүшүн ата мекендик сот системасына киргизүү маселелерине талдоо жүргүзүлдү. Бул мекеменин мурдагы союздук республикалардагы (Грузия, Украина, Казакстан Республикасы жана Россия Федерациясы) тажрыйбасын эске алуу.

1993-жылы Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине (КМШ) мүчө-мамлекеттер Кылмыш-процессуалдык кодексинин (КМШ ЖПК) шайкештирилген моделин иштеп чыгышкан жана 1995-жылы бул моделди колдонуу чечими кабыл алынган. КМШнын 12 мүчөсүнүн жарымы (Азербайжан, Беларусь, Грузия, Казакстан, Кыргызстан жана Украина) реформаларды жүргүзүүгө, анын ичинде сот арачылары институтун киргизүүгө даяр экендиктерин билдиришти. 1996-жылы 17-февралда КМШнын Эл аралык Кылмыш-жаза кодекси кабыл алынган, ал жазык сот өндүрүшүндө сот арачылары институтун колдонуунун укуктук механизмдерин аныктаган (беренелер: 64, 126, 127, б. 207, 51 бап, 427-44 берене).

КМШ ИПК декларативдүү мүнөзгө ээ болгон жана бардык эле республикалар аны улуттук жазык-процессуалдык кодекстерди, анын ичинде сот арачыларынын маселелерин иштеп чыгууда колдонушкан эмес. Бүгүнкү күндө сот арачылары институту Россияда, Казакстанда, Украинада, Грузияда иштеп жатат, ал эми Кыргызстанда мыйзамдык деңгээлде Кыргыз Республикасында сот арачыларынын сот өндүрүшүн киргизүү ар кандай себептерден улам бир нече жолу жылдырылып, эң акыркы 01.01. 2025.

2007-жылы кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясында сот адилеттигин ишке ашырууга эл өкүлдөрүнүн

катышуусу сот арачылары катары бекитилген (6 бөлүк15- берене). Президенттин буйругу менен "Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө" жана "Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө" мыйзамдарды иштеп чыгуу үчүн жумушчу топ түзүлгөн, ал эл өкүлдөрүнүн жазык сот өндүрүшүнө катышуусунун дүйнөлүк тажрыйбасын, Казакстан Республикасындагы жана РФдагы сот арачыларынын практикалык ишин изилдөөнүн негизинде мыйзам долбоорун иштеп чыккан.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Коргоо, коопсуздук, укук тартиби жана сот-укуктук реформа боюнча комитети 2008-жылдын 16-июнундагы «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» жана « Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына толуктоолор жана өзгөртүүлөр киргизүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын долбоорун даярдаган..

2010-жылы Кыргыз Республикасынын Конституциясы жарандардын сот процесстерине сот арачысы катары катышуу укугун бекиткендигин белгилей кетүү маанилүү (26-берене, 6- бөлүк). Бирок, 2012-жылы Кыргыз Өкмөтү «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» мыйзамды киргизүү мөөнөтүнө өзгөртүүлөрдү киргизүүгө аргасыз болгон. Буга сот тутумунун республикалык бюджеттен жетишсиз каржыланышы жана материалдык-техникалык жана уюштуруучулук мүнөздөгү маселелерди чечүүдөгү кыйынчылыктар себеп болгон. Натыйжада, бул мыйзамдын киргизилиши 2015-жылга чейин жылдырылган.

2015-жылдан тартып Кыргыз Республикасында сот арачыларынын институтунун киргизилишине байланыштуу юридикалык казус пайда болду. "Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө" мыйзамга ылайык, соттор алардын катышуусу менен 2015- жылдын 1- январынан тартып иштей башташы керек болчу жана алардын иштерин кароого катышууга жарандардын конституциялык укугун жүзөгө ашыруулусу керек эле. 2016-жылдагы Конституциянын жаңы редакциясы эл өкүлдөрүнүн катышуусунун формасы катары сот арачыларынын ролун тастыктаган. Укуктук коллизияларды чечүү үчүн 2016-жылы сот арачыларынын пилоттук долбоорун киргизүүнү 2017-жылга чейин кийинкиге калтыруу жана "Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө" мыйзамга өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө долбоор иштелип чыккан. Бирок, бул мыйзам кабыл алынган эмес жана юридикалык казус жоюлган эмес, жана ишке ашыруу мөөнөтү өзгөрүүсүз калган. Юридикалык дал келишпестикти чечүүү максатында 2017-жылы Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 45-главасына сот арачыларынын институтун этап-2020-жылдан 2022-жылга чейин этабы менен киргизүүнү белгилеген өзгөртүүлөр киргизилген. Бирок, бул өзгөртүү түзүлгөн юридикалык маселени чечкен жок.

2019-жылы "Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө" мыйзамга өзгөртүүлөр киргизилип, сот арачыларынын катышуусу менен сот 2025- жылдын 1- январынан тартып иштей баштары жана бул

киргизүү бир эле учурда бардык аймактарда, анын ичинде Бишкек жана Ош шаарларында пландаштырылган.

2021- жылдын 5- майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясында сот арачыларынын катышуусу менен сот адилеттигин жүзөгө ашыруу укугу 1-бөлүгүндө, 58-беренесинде бекитилген. 2023-жылы кабыл алынган «Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасынын» негизинде «2023-2026-жылдарга Кыргыз Республикасынын сот адилеттиги системасын өнүктүрүү» мамлекеттик максаттуу программасы иштелип чыккан жана бекитилген. Айтылган программада сот арачыларынын сот институтун кылмыш жаза процессуалдык сот өндүрүшүнө интеграциялоонун маанилүүлүгүн баса белгилейт.

Суроо туулат: Кыргызстандын эли сот арачылары катары катышууга даярбы жана аларга кандай ишеним көрсөтүлөт ?

Сурамжылоонун натыйжалары төмөнкүлөрдү көрсөттү: арачылар сотун түзүү үчүн ылайыктуу курактык топтор 25-65 жаш; акчалай компенсацияны төлөө боюнча пикир бирдей бөлүштүрүлөт; коллегияда кеминде 50% аялдар болушу керек. Сурамжылоонун жыйынтыгы көрсөткөндөй, респонденттердин 61% эл өкүлдөрүнүн сот арачылары катары катышуусу жазык сот өндүрүшүндө адилеттүүлүктү жакшыртууга өбөлгө түзөт деп эсептейт. Респонденттердин 5,8% карама-каршы пикирлерин билдиришсе, 33,2%ы так жооп берүүдөн кыйналышкан.

Сурамжылоонун жыйынтыгынан алынган тыянактар элдин сот арачылары катары катышуусунун өзүнүн кемчиликтери жана тобокелдиктери бар экенин көрсөтүп турат, анткени сурамжылоого катышкандардын олуттуу бөлүгү чечим кабыл алууда профессионализм, манипуляция же коррупция мүмкүнчүлүгү, ошондой эле сот арачылары катары сотко катышуу үчүн калкты зарыл окутуунун жоктугу жөнүндө кооптонушкан. Бирок, сурамжылоого катышкандардын көпчүлүгү эл өкүлдөрүнүн катышуусу сот арачыларынын сотунда иштерди объективдүү кароого оң таасирин тийгизет, өзгөчө оор кылмыштарды караган учурда, бул институтту жазык сот өндүрүшүнө ийгиликтүү киргизүүгө өбөлгө болот деп эсептешет.

Ал эми жогоруда айтылгандардын бардыгынан 2025-жылы сот арачыларынын ишин ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн мамлекеттик органдар калктын укуктук аң-сезиминин жана укуктук маданиятынын деңгээлин жогорулатуу боюнча иштерди активдештирүүлөрү керек деген жыйынтык чыгат. Бул максатка жетүү үчүн жарандарды элдик сот өндүрүшүнө тартуу салттарына жана аксакалдар сотторуна жарандарды тартуу тажрыйбасына таянуу керек.

Республиканын жарандарын сот арачылары институту менен кеңири тааныштырууга жетишүү үчүн, ошондой эле сот арачыларынын процессинин катышуучуларын соттор, прокурорлор жана адвокаттар сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрү жана милдеттери менен тааныштыруу үчүн укуктук билим берүүнүн ыкмаларын колдонуу зарыл. Бул контекстте

юридика илимдеринин доктору, профессор Т.Т. Шамурзаев жүргүзгөн сурамжылоонун натыйжалары колдонулган. Сурамжылоого 2010-2011-жылдары Бишкек шаардык сотунун жана Бишкек шаарынын төрт райондук сотунун соттору болуп, 30 респондент катышкан. Бул сурамжылоонун максаты жазык-процесстик мыйзамдардагы кемчиликтерди жана сот арачыларынын катышуусу менен соттук териштирүүлөрдүн келечегин аныктоо жана алынган маалыматтардын негизинде тиешелүү жыйынтыктарды чыгаруу болгон.

2010 жана 2023-жылдардагы сурамжылоонун жыйынтыктарын салыштыруу Кыргызстанда сот арачыларынын сот өндүрүшүн киргизүүнү колдоодо олуттуу өзгөрүүнү чагылдырат. Эгерде 2010-жылы бардык респонденттер (100%) бул демилгени колдой турганын билдиришсе, 2023-жылга карата бул көрсөткүч 40%га төмөндөгөн. Буга бул институтту киргизүү маселесинин толук эместиги жана кайра-кайра артка жылдырылышы себеп болушу мүмкүн. Ошондуктан калкты сот арачыларынын катышуусу менен сотторго катышууга даярдоо, сот арачыларынын ролуна талапкерлерди сапаттуу тандоо, ошондой эле сот арачыларынын сотун киргизүү коррупция менен күрөшүүгө жана сот адилеттигинин ачык-айкындуулугун камсыз кылууга багытталгандыгын коомчулукка түшүндүрүү боюнча маалыматтык кампанияны күчөтүү зарыл. Кыргыз Республикасынын жазык жана кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарынын ченемдерине санариптик технологияларды активдүү киргизүү зарыл.

Төртүнчү бөлүк «Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарындагы сот арачылары: процесстик өзгөчөлүктөрү жана өркүндөтүү жолдору» ата мекендик жазык-процесстик мыйзамдарды карайт, мында сот арачыларынын катышуусунда соттук териштирүү ишти чечүүнүн бир формасы жана сот тутумунун элементи болуп саналат. Кыргыз Республикасы.

Сот арачыларынын катышуусу менен жазык иштерин кароонун өзгөчөлүктөрү Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 45-главасында бекитилген. Сот арачыларынын катышуусу менен жазык иштери боюнча соттун компетенциясы Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 272-беренесинин 2-бөлүгү менен жөнгө салынат, анда сот арачыларынын катышуусунда каралуучу Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин статьялары көрсөтүлгөн (12 2-ст. 2-бөлүгү, 402-ст., 403-ст., 405-ст., 406-ст.я жана 410-ст. 3-бөлүгү). Бул жазык иштери биринчи инстанциядагы сот катары Бишкек шаардык соту жана республиканын облустук соттору тарабынан каралууга жатат.

Кыргыз Республикасында сот арачыларынын иши талапкерлердин алдын ала тизмесин түзүү үчүн атайын тандоодон өткөн 9 сот арачыларынан турат. Алар сот өндүрүшүндө иштерди кароого түздөн-түз катышышат. Алар айыпталуучунун күнөөлүү же күнөөлүү эместиги жөнүндө өкүм түрүндө өз алдынча чечим чыгарышат.

Кыргыз Республикасындагы сот арачылары жарандардын соттук териштирүүгө катышуусуна мүмкүнчүлүк берүү жана жазык иштери боюнча адилеттүү чечим чыгарууга көмөк көрсөтүүдө маанилүү ролду ойнойт.

Кыргыз Республикасында сот арачылары соттук териштирүү жарандардын сот адилеттигине катышуусун жана жазык иштери боюнча адилет чечимдерди кабыл алууну камсыз кылуу үчүн түзүлгөн сот тутумунун ажырагыс элементи болуп саналат. Бул институттун өзүнүн өзгөчөлүгү бар, ал сот арачыларына ишти кароого активдүү катышууга, процесстин катышуучуларына суроолорду берүүгө жана өкүм чыгарууга мүмкүндүк берет. Өкүм чыгарууда сот арачыларынын добуштарынын тең болушу далилдерди тереңирээк талдап, адилеттүү чечим чыгарууга өбөлгө түзөт. Бирок сот арачыларынын юридикалык эрежелерди жана процедураларды билбегендигин эске алуу зарыл, бул алардын чечимдеринин жыйынтыгына таасир этиши мүмкүн. Соттук чечимдердин адилеттүүлүгүн жана натыйжалуулугун камсыз кылуу үчүн маанилүү болгон сот арачыларын түзүү жана өкүм чыгаруу процессине таасир этиши мүмкүн болгон аймактык өзгөчөлүктөргө көңүл буруу зарыл. Башка өлкөлөрдүн тажрыйбасын үйрөнүү жана сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн практикасын салыштырып талдоо Кыргыз Республикасында бул институтту өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу үчүн маанилүү.

КОРУТУНДУ

1. XVIII - XX кылымдагы окумуштуулардын эмгектерин изилдөө сот арачыларынын сот өндүрүшүн жазык сот өндүрүшүнө киргизүүнүн теориялык жана укуктук негиздерин аныктоого мүмкүндүк берет. Сот арачыларынын эки модели бар: классикалык (англо-америкалык) сот практикасына негизделген, анда сот арачылары далилдердин негизинде фактыларды соту катары чечишет жана континенталдык (роман-герман) сот арачылары укук соттору менен биргеликте чечим чыгарышат.

2. Арачылар сотунун иштеши боюнча заманбап илимий изилдөөлөргө сереп салуу көрсөткөндөй, XIX -кылымдын аягында башталган кризистен жана узакка созулган белгисиздик мезгилинен кийин жүргүзүлгөн реформалар бул институттун жаңы сапаттуу деңгээлге өтүүсү болуп саналат жана ал дүйнөнүн ар кайсы бурчтарында сот арачыларынын “ренессансы” (жандануусу) катары чечмеленет.

3. Кыргыз Республикасында жазык сот өндүрүшүнө катышууга жарандардын конституциялык укуктарын ишке ашыруунун келечегин эске алуу менен КМШ өлкөлөрүнүн окумуштууларынын илимий иштерин изилдөө постсоветтик мейкиндикте сот арачыларынын сот системасын тутумуна ийгиликтүү ишке ашырылгандыгын ырастайт. Постсоветтик мейкиндикте бул системаны уюштуруудагы тынымсыз өзгөрүүлөр менен Россия Федерациясы жана Грузия классикалык моделди, ал эми Украина жана Казакстан Республикасы континенталдык моделди колдонушат. Изилдөө ошондой эле Кыргызстанда 2025-жылга карата бул институтту ишке ашыруунун келечегин баалайт. Анткени салттуу сот өндүрүшүндө кыргыз элине дайыма таандык болгон "ант берүү" (ант берүү) менталитети аз санда

болгонуна, ошондой эле туугандык мамилелердин жана трайбализмдин бар экендигине карабастан, сот арачыларынын сот тутумуна ийгиликтүү иштешине өбөлгө болот. .

4. Коомдун жазык сот адилеттигине катышуусу коомдук мамилелердин негизги аспектиси болуп саналат жана ар кандай мамлекеттердин контекстине, алардын өнүгүүсүнө жана саясат, экономика, маданият жана укуктук чөйрө сыяктуу ар кандай факторлорго жараша байыркы тамыры жана өзгөрүшү менен элдин сот адилеттигине катышуусунун актуалдуу институту бойдон калууда деген тыянак чыгарылды.

5. Азыркы учурда экономикалык, саясий, географиялык жана социалдык өзгөчөлүктөрүнө карабастан жазык сот өндүрүшүндөгү сот арачыларынын соттук териштирүүлөрү дүйнөнүн 60тан ашык өлкөсүндө, анын ичинде өнүгүп келе жаткан чакан мамлекеттерде иштейт. Алардын ичинен 15 өлкө континенталдык арачылар сот моделин колдонушат.

6. Дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү жазык сот өндүрүшүндөгү сот арачыларынын соттук териштирүүлөрүнүн өзгөчөлүктөрүн тереңирээк изилдөө үчүн коомду санариптештирүүнүн артыкчылыктары пайдаланылды. Натыйжасында бул институттун ишин жөнгө салуучу чет тилде жазылган ченемдик укуктук актыларды, эмпирикалык маалыматтарды жана мыйзамдарды камтыган кеңири изилдөө базасын түзүлдү. мүмкүндүк . Изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн жалпы илимий да, атайын да укуктук ыкмалар, ошондой эле жазык сот өндүрүшүндө сот арачыларынын соттук териштирүүлөрүнүн өзгөчөлүктөрүн ачып берүүчү санариптик технологиянын заманбап ыкмалары колдонулду.

7. Классикалык сот арачыларынын моделинин калыптанышы менен баштап өнүгүүнүн X кылымдан бери узак жолун басып өтүү жана анын акыркы өнүгүшү XIX экинчи жарымына туура келет, ал Англия менен АКШда параллелдүү болгон. Арачылар сотунун классикалык моделинин негизги өзгөчөлүктөрү XVIII аягында түзүлгөн жана факт сотторунун жана укук сотторунун бөлүнүшү XIX кылымдын акыркы чейрегинде биротоло бекитилген

8. Кылмыш-жаза процессуалдык сот өндүрүшүндөгү сот арачыларынын континенталдык модели XVIII кылымдын аягында Францияда калыптана баштаган жана бул жараян XX кылымдын 40-жылдарына чейин узарган. Арачылар соту Британ империясын колониялык басып алуу учурунда жана Француз революциясынын таасири астында көз карандысыздык үчүн демократиянын символу жана элдин адилеттүүлүк укугун жеңүү катары институтту киргизүү аркылуу тараган.

9. Европа өлкөлөрүнүн көпчүлүгүндө сот арачыларынын континенталдык модели сот арачыларынын кылмыш ишин жөнгө салуучу мыйзамдарды киргизүү менен кеңири жайылган. Британ империясынын учурунда, бул институт жигердүү басып алган аймактардын укуктук системаларында бөлүштүрүлөт. Канада, Австралия жана Жаңы Зеландия сыяктуу доминиондордо сот арачыларынын сот процесстерине катышуусун

жөнгө салуучу ченемдер бириктирилген. Түндүк жана Түштүк Америкада бул институттардын конституцияларында бекитилген демократиянын жана саясий көз карандысыздыктын символу болуп калды.

10. Россиядагы сот арачыларынын институтунун эволюциясы процесстин өзгөчөлүктөрү, XIX - XX кылымдын башындагы соттук териштирүүлөрдү уюштуруу жана саясий реформалар менен байланыштуу. Бул институттун калыптанышынын негизги этаптарын камтыйт, анын ичинде сот арачыларынын сотторун түзүү жана баштапкы иштөө, сот арачыларынын ыйгарым укуктарын чектеген мыйзамдарга кийинки өзгөртүүлөр жана алардын ролу репрессиялык чаралар менен чектелген, бирок андан кийин алардын ыйгарым укуктарын калыбына келтирүү жана кеңейтүү.

11. XX кылымда жазык процессиндеги өзгөрүүлөр сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн моделдеринин эволюциясына алып келди.. Сот арачыларынын сот коллегиясын түзүүдөн, түзүүдөн, курамынан жана структурасынан баштап, сот арачыларынын укуктарын жана милдеттерин, сот арачыларынын өкүмдөрүн жогорку инстанцияда кароодо, сот ишин жөнгө салууда сот арачыларынын эки моделинин ортосунда процесстик айырмачылыктар бар. Классикалык сот арачыларынын моделинде көйгөйлөр, анын ичинде жогорку чыгымдар жана процедуралык татаалдыктар табылган, ал эми континенталдык модель далилдердин ийкемдүү эрежелерине жана далилдердин кабыл алынышы жөнүндө талаш-тартыштардын жоктугуна көңүл бурат. Башынан өткөн кризиске карабастан, сот арачыларынын соту бүгүнкү күндө талап кылынган укуктук, саясий жана демократиялык социалдык-маданий институт болуп, кайрадан жанданууда.

12. Ар кандай географиялык региондордо, анын ичинде Латын Америкасында, Түштүк-Чыгыш Азияда жана Африкада азыркы сот арачыларынын соттук териштирүүсү арачылар сотунун курамындагы, алардын ыйгарым укуктарынын, ошондой эле катышуучулардын жаш өзгөчөлүгүнүн жана өкүм чыгаруунун жол-жоболорундагы айырмачылыктар менен мүнөздөлөт. Кичинекей өнүгүп келе жаткан арал мамлекттеринде (МОРАГ) алардын географиялык алыстыгына, калктын чектелгендигине жана маданий өзгөчөлүктөрүнө карабастан арачылар сотунун иштеши жана алардын иш тажрыйбасы Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот арачыларынын сот өндүрүшүн ийгиликтүү ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн көрсөтүп турат..

13. Кыргыз Республикасында кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө сот арачыларынын институту 2009-жылы мыйзам менен бекитилген. Ата мекендик ченемдик-укуктук базаны, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 8-февралындагы № 26а “Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына инвентаризация жүргүзүү жөнүндө” Жарлыгын ишке ашыруунун алкагында иштелип чыккан “Кыргыз Республикасынын сот арачыларынын иши боюнча айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” мыйзамдын долбоорун талдоонун, ошондой эле “Кыргыз Республикасынын юстиция тутумун өнүктүрүүнүн 2023-2026-жылдарга” мамлекеттик максаттуу программасына

ылайык сот арачылары институтун киргизүү боюнча 2024-жылга карата даярдык көрүү иштерине финансылык каражаттарды бөлүнүп жатышын эске алуу менен Кыргыз Республикасында 2025-жылдын 1-январынан 2 Кыргыз Республикасында сот арачыларынын катышуусунда жазык иштерин кароо башталат деп тыянак чыгарса болот. Кыргыз Республикасында сот арачыларынын катышуусунда соттук териштирүүнү киргизүү сот системасындагы ачык-айкындуулукту сактоодо жана коррупцияны ооздуктоодо негизги ролду ойнойт.

14. Постсоветтик мейкиндикте кылмыш-жаза сот өндүрүшүндөгү сот арачыларынын түрдүү моделдери укуктук актыларды, анын ичинде сот арачыларынын юрисдикциясынын жана курамынын маселелерин туруктуу реформалоо жана өркүндөтүү шартында колдонулат. Россия Федерациясы жана Грузия сот арачыларынын классикалык моделин колдонсо, Казакстан Республикасы жана Украина континенталдык моделди колдонушат. Бул соттор азыркы учурда тиешелүү сот тутумдарынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат, бул Кыргыз Республикасында кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө сот арачылары институтун киргизүүнүн келечегин көрсөтүп турат. Диссертациялык изилдөө Кыргыз Республикасында сот арачыларынын сот өндүрүшүн киргизүү үчүн жүйөлүү себептердин бар экендигин тастыктайт.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

* Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 373-беренесине өзгөртүүлөр киргизилип, төмөнкү редакцияда баяндоо: «акыркы 3 адам запастагы сот арачылары катары ишти кароого катышат».

* Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 272-беренесине сот арачыларынын катышуусун талап кылган кылмыштардын категорияларын, анын ичинде жыныстык кол тийбестикти бузуу жана адам укуктарына таасир этүүчү коомдук коркунучтуу кылмыштар боюнча иштерди кеңейтүү үчүн өзгөртүү киргизүү..

* Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 368-беренесинин 5-бөлүгүнө сот арачыларынын мүчөлөрүнүн санын 7 адамга чейин кыскартуу боюнча өзгөртүү киргизилсин.

* Укук соттордун жана сот арачыларынын ишине кийлигишүүгө тыюу салуу жана мындай аракеттер үчүн юридикалык жоопкерчиликти кароо үчүн Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 2-беренесинин 9-бөлүгүн өзгөртүү.

* Жүйөлөштүрүлгөн баш тартууну колдонууну жана жүйөлөштүрүлбөгөн баш тартуудан баш тартуунун дүйнөлүк тажрыйбасын эске алуу менен, сот арачыларынын коллегиясын түзүү жол-жобосунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн "сот арачылыкка талапкерлердин жүйөөсүз баш тартуусу" деген 371-беренени Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинен алып салынсын.

* Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинен 2-беренесинин 367-бөлүгүн Кыргыз Республикасынын сот арачылары

жөнүндө мыйзамдарынын талаптарын сактоо менен сот арачыларынын коллегиясынын алдын ала курамы Кыргыз Республикасынын санариптик өнүктүрүү министрлигинин алдындагы "Түндүк" мамлекеттик мекемесинин маалыматтык автоматташтырылган тутумунун базасынан сот арачылыкка талапкерлердин ар жылдык акыркы тизмесинен түзүлөөрүн көрсөтүү үчүн өзгөртүү.

* Сот арачылыкка талапкерлердин алдын ала курамын түзүү тартибин жөнөкөйлөтүү үчүн Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинен 3-беренесинин 367-бөлүгүн өзгөртүү. Сот арачыларынын коллегиясын түзүүнү баштоо үчүн мурдагы 50 санынын ордуна 35 талапкердин болушу жетиштүү, алардын ичинен 5тен кем эмеси онлайн-форматта катыша алат.

* Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 378-беренесинин 3-бөлүгүн толуктоо менен айыпталуучуну, жабырлануучуну жана соттук териштирүүнүн башка катышуучуларын айыптоочу тарап да, жактоочу да суракка алууга, анын ичинде кайчылаш сурак да жүргүзүлүүгө тийиш экендиги белгиленсин.

* Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту, Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасы жана Министрлер кабинети менен биргеликте 2024-жылдан баштап 1-жылдын 2025-январынан баштап арачылар сот институтун ийгиликтүү киргизүү үчүн окутуу иш-чараларын уюштурууну баштоо.

* Кыргыз Республикасынын Жогорку сотуна караштуу Сот адилеттиги мектебин сот арачылар институтун өркүндөтүүгө жана чет элдик тажрыйбаларды талдоо, стандарттарды иштеп чыгуу, сотторду даярдоо жана заманбап технологияларды колдонуу аркылуу коомго анын ролу жөнүндө маалымдоого милдеттендирсин.

* Кыргыз Республикасында арачылар сотунун натыйжалуу иштеши үчүн мыйзамдык өзгөртүүлөрдү иштеп чыгууда, прокурорлорду даярдоодо, сот арачыларынын сотторун көзөмөлдөөдө жана кызматташууда КР Башкы прокуратурасынын ролун күчөтүү.

* Соттордун жана сот арачыларынын квалификациясын жогорулатуу жана даярдоо программаларын каржылоону кеңейтүү, ошондой эле сот арачыларынын ишин жакшыртуу үчүн маалыматтык технологияларды жана электрондук системаларды колдоо жана өнүктүрүү.

* Сот арачыларын тандоону жана даярдоону камтыган сот арачыларынын кызмат көрсөтүүлөрүнүн стандарттарын жана жол-жоболорун иштеп чыгуу жана киргизүү, сот тутумунун бардык деңгээлдеринде бул стандарттардын сакталышын камсыз кылуу, сот арачыларынын кызматына көз карандысыз баа берүү жана мониторинг жүргүзүү. Соттор жана сот адилеттигинин башка катышуучулары сот арачыларынын катышуусунда соттук териштирүүгө тиешелүү мыйзамдарга зарыл өзгөртүүлөрдү киргизүү үчүн мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлик органдары менен жигердүү кызматташууга тийиш.

* Сот арачыларынын ролу жана алардын катышуу жол-жоболору жөнүндө жарандардын маалымдуулугун жогорулатуу үчүн маалыматтык

ресурстарды жана билим берүү программаларын иштеп чыгуу жана колдоо. Статистикалык маалыматтарды жана сот арачыларынын катышуусу менен кабыл алынган чечимдеринин натыйжаларын жарыялоо.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. **Батырбаев, Б. С.** Вопросы и проблемы формирования предварительного состава коллегии присяжных заседателей [Текст] / Б. С. Батырбаев // Актуальные проблемы применения и совершенствования уголовного, уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного законодательства в условиях глобализации: матер. междунар. науч.-практ. конф. – Алматы, 2009. – С.88–93.
2. **Батырбаев, Б. С.** Институт присяжных заседателей в судебной системе Кыргызской Республики [Текст] / Б. С. Батырбаев // Введение суда присяжных в Кыргызской Республике: проблемы теории и практики: материалы парламентских слушаний – Бишкек, 2009. – С.54–57.
3. **Батырбаев, Б. С.** Особенности проведения предварительного слушания по уголовно-процессуальному кодексу Кыргызской Республики (Концептуальные вопросы и применения на практике) [Текст] / Б. С. Батырбаев // Изв. вузов. – 2009. – № 6. – С.145–147. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_36356351_43718087.pdf
4. **Батырбаев, Б. С.** Значение ораторского искусства в реализации Института присяжных заседателей в судах Кыргызской Республики (вопросы и концептуальные проблемы института присяжных заседателей) [Текст] / Б. С. Батырбаев // Изв. вузов. – 2009. – № 6. – С.162 – 164. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_36356355_93015115.pdf
5. **Батырбаев, Б. С.** Особенности применения института присяжных заседателей в судах Кыргызской Республики [Текст] / Б. С. Батырбаев // Наука и новые технологии. – 2009. – №7. – С.198 – 200. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_26145016_14543893.pdf.
6. **Батырбаев, Б. С.** Принципы и формы института присяжных заседателей в осуществлении правосудия [Текст] / Б. С. Батырбаев // Наука и новые технологии, – 2009. – № 7. – С. 217–219. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_26145022_56517159.pdf.
7. **Батырбаев, Б. С.** Институт присяжных заседателей новизна в судебной системе Кыргызской Республики /[Текст] / Б. С. Батырбаев / Наука и новые технологии. – 2010. – №5. – С. 252–255. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_25738707_47596261.pdf.

8. **Батырбаев, Б. С.** История института присяжных заседателей (Проблемы и вопросы внедрения института присяжных заседателей) [Текст] / Б. С. Батырбаев // Наука и новые технологии. – 2010. – №5. – С.255–259.
9. **Батырбаев, Б. С.** Институт присяжных заседателей в процессуальном законодательстве Кыргызской Республики /Напутственное слово председательствующей [Текст] / Б. С. Батырбаев // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына – 2010. – Вып. 3. – С.71–75.
10. **Батырбаев, Б. С.** Суд присяжных новая форма уголовного судопроизводства в Кыргызской Республике [Текст] / Б. С. Батырбаев // Изв. вузов. – 2010. – № 5. – С.176–178. – https://www.elibrary.ru/download/elibrary_26584836_24461800.pdf.
11. **Батырбаев, Б. С.** Проблемы и вопросы доказывания в суде присяжных заседателей [Текст] / Б. С. Батырбаев // Изв. вузов. – 2011. – № 6. – С.225 – 227. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_26534746_11282327.pdf
12. **Батырбаев, Б. С.** Адвокат в предварительном слушании уголовного дела в судах присяжных заседателей [Текст] / Б. С. Батырбаев // Изв. вузов. – 2011. – № 6. – С. 236–238. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_26534738_59133279.pdf
13. **Батырбаев, Б. С.** Вопросы и проблемы в суде с участием присяжных заседателей (Анализ законодательства РФ и КР[Текст] / Б. С. Батырбаев // Наука и новые технологии. – 2011 – № 7. – С.213–216. – Режим доступа. – https://www.elibrary.ru/download/elibrary_36414630_10827767.pdf
14. **Батырбаев, Б. С.** Суды биев до вхождения в состав России и элементы института суда присяжных заседателей [Текст] / Б. С. Батырбаев // Наука и новые технологии. – 2011 – № 7. – С.174–176. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_36414618_85799844.pdf
15. **Батырбаев, Б. С.** Определение роли и места присяжных заседателей в уголовном процессе [Текст] / Б. С. Батырбаев // Социальные гуманитарные науки. – 2011. – №3 – 4. – С.89–91.
16. **Батырбаев, Б. С.** Некоторые вопросы недопустимости доказательств в предварительном слушании в судах присяжных заседателей [Текст] / Б. С. Батырбаев // Социальные гуманитарные науки. – 2011. – №3–4– С.111–113.
17. **Батырбаев, Б. С.** Некоторые вопросы института присяжных заседателей в судах Кыргызской Республики (на примере сравнения с законодательством Российской Федерации// Вестник Павлодарского Государственного Университета. – Павлодар, 2011. – № 3. – С.29 – 34.
18. **Батырбаев, Б. С.** Принятие вердикта присяжными заседателями в Кыргызской Республике [Текст] / Б. С. Батырбаев // Вестник института Философии и политико-правовых исследований НАН КР. – 2012. – №1. – С.117 – 120.

19. **Батырбаев, Б. С.** Присяжные заседатели и администратор суда в уголовном-процессуальном законодательстве Кыргызской Республики [Текст] / Б. С. Батырбаев // Изв. вузов. – 2012. – № 2. – С. 173–175. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_36289115_30417764.pdf
20. **Батырбаев, Б. С.** Основания отмены или изменения приговора суда, основанного на вердикте коллегии присяжных заседателей [Текст] / Б. С. Батырбаев // Наука и новые технологии. – 2012 – № 2. – С. 204–206 – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_25402822_92848946.pdf.
21. **Батырбаев, Б. С.** Проблемы и вопросы предварительного слушания института суда присяжных заседателей [Текст] / Б. С. Батырбаев // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына. – 2012. – Спец. выпуск. – С.155-159.
22. **Батырбаев, Б. С.** Общие особенности суда присяжных Российской Федерации и института присяжных заседателей в Кыргызской Республики [Текст] / Б. С. Батырбаев // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына. – 2012. – С.106 –109.
23. **Батырбаев, Б. С.** Обязательные процессуальные элементы до удаления присяжных заседателей в совещательную комнату// Гуманитарные проблемы современности. – 2012. – Вып. 15. – С. 144 – 149.
24. **Батырбаев, Б. С.** Особенности судебного разбирательства с участием присяжных заседателей в Кыргызской Республике [Текст] / Б. С. Батырбаев // Гуманитарные проблемы современности. – 2012. – Вып.15. – С.149 – 154.
25. **Батырбаев, Б. С.** Проблемы и вопросы внедрения института присяжных заседателей в судах Кыргызской Республики [Текст] / Б. С. Батырбаев // Теоретико-прикладные аспекты социально-экономического и политического развития стран Центральной Азии и СНГ: материалы международной научно-практической конференции – Алматы-Москва-Барнаул, 2012. – С.75–86.
26. **Батырбаев, Б. С.** Классическая модель суда присяжных: теоретические и методологические проблемы [Текст] / Б. С. Батырбаев // Поиск. – Алматы, 2012. – Серия гуманитарных наук. – № 4(3). – С.125–129.
27. **Батырбаев, Б. С.** Суд присяжных заседателей (учебно-методический комплекс) (2 изд.-е). – Бишкек, 2012. – С.65.
28. **Батырбаев, Б. С.** Теоретико-методологические вопросы особенности судебного разбирательства в суде присяжных заседателей Кыргызской Республики [Текст] / Б. С. Батырбаев // Высшая школа Казахстана. – Алматы, 2013. – № 1. – С.110 –115.
29. **Батырбаев, Б. С.** Профессиональные судьи, присяжные заседатели или «олдермен» [Текст] / Б. С. Батырбаев // Конституция Кыргызской Республики: роль и значение в современном обществе и ее основные

- ценности: материалы Международной научно-практической конференции// Вестник КНУ имени. Баласагына. – 2013. – С.275–278.
30. **Батырбаев, Б. С.** Суд присяжных Российской Федерации и институт присяжных заседателей в судах Кыргызской Республики: общее и особенное законодательства [Текст] / Б. С. Батырбаев // Вестник Казанского юридического института МВД России. – Казань, 2013. – спец. выпуск. – С.23–26. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_50297931_19607217.pdf
31. **Батырбаев, Б. С.** Конституция Кыргызской Республики в контексте гуманизации уголовного и уголовно-процессуального законодательства [Текст] / Б. С. Батырбаев // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2012. – Спец. выпуск. – С.341 – 345.
32. **Батырбаев, Б. С.** Суд присяжных заседателей классической и континентальной модели: понятие, виды и особенности уголовного судопроизводства [Текст] / Б. С. Батырбаев – Бишкек: Maxprint, 2014. – С.284.
33. **Батырбаев, Б. С.** Сравнительный анализ составления списков присяжных заседателей в судах Российской Федерации, Республики Казахстан и Кыргызской Республики [Текст] / Б. С. Батырбаев // European science.–Иваново,2016.–№1. С.51 – 54. – Режим доступа: <http://scientific-publication.com>
34. **Батырбаев, Б. С.** Формирование коллегии присяжных в судах Российской Федерации, Республики Казахстан и Кыргызской Республики: общее, особенное [Текст] / Б. С. Батырбаев // Проблемы современной науки и образования. – 2016. – № 1 (43). – С. 184–187. – Режим доступа: <http://ipil.ru>
35. **Батырбаев, Б. С.** Проблемы современной науки и образования. Проблемы современной науки и образования. К вопросу о подсудности суда с участием присяжных заседателей в Кыргызской Республике [Текст] / Б. С. Батырбаев // Символ науки. – Уфа, 2016. –№1 – 3. С.123–125. – Режим доступа: <http://os-russia.com>
36. **Батырбаев, Б. С.** Проблемы современной науки и образования. Напутственное слово председательствующего в процессуальном законодательстве Кыргызской Республик [Текст] / Б. С. Батырбаев // Научная дискуссия: вопросы юриспруденции. – М.,2016. –№1. – С.167–170. – Режим доступа: <http://www.internauka.org>
37. **Батырбаев, Б. С.** Проблемы современной науки и образования. Институт присяжных заседателей в судах Кыргызской Республики в контексте конституционной и судебно-правовой реформы [Текст] / Б. С. Батырбаев // Символ науки. – Уфа, 2016. –№1 – 3. С.123–125. – Режим доступа: <http://os-russia.com>
38. **Батырбаев, Б. С.** Проблемы современной науки и образования. Особенности формирования списков кандидатов в присяжные заседатели в судах Кыргызской Республики [Текст] / Б. С. Батырбаев //

- Инновационная наука. –Уфа, 2016. – №1 –3. – С.116 – 118. – Режим доступа: <http://aeterna-ufa.ru>
39. **Батырбаев, Б. С.** «Нуллификация» закона присяжными заседателями в контексте судебно-правовой реформы в Кыргызской Республике [Текст] / Б. С. Батырбаев // Инновационная наука. – Уфа, 2016. – №1–3. – С.118–120. – Режим доступа: <http://aeterna-ufa.ru>
40. **Батырбаев, Б. С.** Статус «администратора суда» в суде присяжных заседателей по уголовно-процессуальному законодательству Кыргызской Республики [Текст] / Б. С. Батырбаев // Реформа суда присяжных в Российской Федерации на современном этапе: проблемы и перспективы реализации: материалы Международной научно-практической конференции. – Казань, 2017. – С.3–10.
41. **Батырбаев, Б. С.** Судья факта в уголовном судопроизводстве Кыргызской Республики [Текст] / Б. С. Батырбаев // Alatoo Academic Studies. – 2017. – № 4. – С. 140–148. – Режим доступа. – https://www.elibrary.ru/download/elibrary_34917377_78963601.pdf.
42. **Батырбаев, Б. С.** К какой модели относится суд присяжных заседателей Кыргызской Республики в системе судов мира [Текст] / Б. С. Батырбаев // Alatoo Academic Studies – 2017. – №4. –189–195. Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_34917388_14638650.pdf. –
43. **Батырбаев, Б. С.** Судопроизводство кыргызов с участием народного представительства в разных условиях государственности [Текст] / Б. С. Батырбаев, Г. С. Рыспаева // Бюл. науки и практики. – 2019. – Т. 5, № 8. – С. 120–128 – Режим доступа: <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=110533>.
44. **Батырбаев, Б. С.** Legal Policy and Legal Culture in the Field of Unification of Legal Terminology, Reforms in Criminal Proceedings in the Conditions of the Sovereignty of Kyrgyzstan / [Текст] / Б. С. Батырбаев (в соавторстве) I// Institute of Scientific Communications С. 325-330. Conference. – Springer, Cham, 2022. – С. 325-330. – Режим доступа: <https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-93155>
45. **Батырбаев, Б. С.** Полномочия администратора суда при рассмотрении уголовных дел с участием присяжных заседателей по законодательству Кыргызской Республики [Текст] / Батырбаев Б.С., Дудко Н.А. // Уголовно-процессуальные и криминалистические чтения на Алтае. Вып. 18. Проблемы теории и практики исполнения уголовно-процессуальных обязанностей: сб. ст. XX Междунар. науч.-практ. конф./ АлтГУ; редкол.: С. И. Давыдов (председатель) [и др.]. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2022. – С.216-221. – Режим доступа: <http://elibrary.asu.ru/xmlui/handle/asu/12820>.

Батырбаев Бактыбек Сулаймановичтин 12.00.01 – Укук жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы; укук жана мамлекет жонундогу окуулардын тарыхы; укук жана мамлекет жонундогу окуулардын

тарыхы; 12.00.09 - Кылмыш-жаза процесси, криминалистика; ыкчам-издөө иш-чаралары; жана адистиги боюнча юридика илимдеринин доктору илимий даражасын алуу үчүн «Жазык сот өндүрүшүндөгү арачылар сотунун түзүлүшү жана өнүгүшү» деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: арачылар соту, арачылар сотунун моделдери, жазык сот өндүрүшү, атаандаштык, укук соту, факты соту, сот администратору, чечим, Кыргыз Республикасы.

Изилдөөнүн объектиси – жазык сот адилеттигине элдик өкүлчүлүктүн катышуусу

Изилдөө предмети – жазык сот өндүрүшүндө сот арачыларынын сот өндүрүшүнүн классикалык жана континенталдык моделдери

Изилдөөнүн максаты жазык сот өндүрүшүндө сот арачыларынын классикалык жана континенталдык моделдерин калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн процесстик өзгөчөлүктөрүн Кыргыз Республикасында сот арачылар институтун ишке ашыруу мүкүнчүлүгүнүн алкагында аныктоо

Изилдөө методдору. Изилдөө үчүн илимий билимдердин ар кандай методологиялык жана методологиялык ыкмалары колдонулган, анын ичинде формалдуу-укуктук, салыштырма-укуктук, проблемалык-хронологиялык, цивилизациялык, тарыхый-типологиялык жана башкалар.

Алынган натыйжалар жана алардын жанылыгы. Жазык сот өндүрүшүндө сот арачыларын түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн мыйзамдык жана уюштуруучулук негиздерин Кыргыз Республикасындагы биринчи комплекстүү изилдөө. Классикалык жана континенталдык моделдердин ортосундагы айырмачылыктар аныкталып, жарандарынын жазык сот өндүрүшүнө сот арачысы катары катышууну конституциялык укугун ишке ашыруу боюнча практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Диссертациялык иштин илимий-практикалык мааниси. Заманбап жазык сот адилеттигиндеги сот арачыларынын орду, ролу жана мааниси бул укуктук институттун мыйзамдык өнүгүүсүнүн контекстинде концептуалдык жактан кайра каралып, бул институтту Кыргыз Республикасында киргизүү боюнча конкреттүү сунуштар иштелип чыккан жана сунушталган.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөнүн натыйжалары окуу процессинде «Жазык-процесстик укук», «Кылмыш процесси», «Мамлекеттин жана укуктун тарыхы жана теориясы» курстары боюнча лекцияларды окууда жана семинарларды өткөрүүдө, ошондой эле практик юристтер тарабынан укуктук актыларды иштеп чыгуу жана алардын практикалык ишинде колдонулушу мүмкүн

РЕЗЮМЕ

диссертации Батырбаева Бактыбека Сулаймановича на тему:
«Становление и развитие суда присяжных в уголовном судопроизводстве» на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальностям 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве; 12.00.09 - уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность

Ключевые слова: присяжные заседатели, модель суда присяжных, уголовное судопроизводство, состязательность, судья права, судья факта, администратор суда, вердикт, Кыргызская Республика.

Объектом исследования является участие народного представительства в уголовном правосудии

Предмет исследования классическая и континентальная модели суда присяжных в уголовном судопроизводстве

Цель исследования - выявление процессуальных особенностей становления и развития классической и континентальной моделей суда присяжных заседателей в уголовном судопроизводстве с учетом перспективы их внедрения в Кыргызской Республике.

Методы исследования. Для исследования были применены различные методологические и методические приемы научного познания, включая формально-юридический, сравнительно-правовой, проблемно-хронологический, цивилизационный, историко-типологический и другие.

Полученные результаты и их новизна. Первое исследование в Кыргызской Республике, в котором комплексно изучены законодательные и организационные основы становления и развития суда присяжных заседателей в уголовном судопроизводстве. Были выявлены различия между классической и континентальной моделями, а также разработаны практические рекомендации для реализации конституционного права граждан Кыргызстана на участие в качестве присяжного заседателя в уголовном судопроизводстве.

Рекомендации по использованию для введения института суда присяжных в Кыргызской Республике. Материалы исследования могут быть полезны при чтении лекции и проведения семинарских занятий по курсам «Уголовно-процессуальное право», «Уголовное судопроизводство», «История и теория государства и права», а также при подготовке учебно-методических пособий, научных работ и специальных учебных курсов.

Область применения. Результаты исследования могут быть использованы в учебном процессе при чтении лекций и проведении семинарских занятий по курсам "Уголовно-процессуальное право", "Уголовное судопроизводство", "История и теория государства и права", а также практикующими юристами при разработке нормативно-правовых актов и в их практической работе.

SUMMARY

dissertations of Batyrbaev Baktybek Sulaimanovich on the topic: "Formation and development of the jury in criminal proceedings" for the degree of Doctor of Law in the specialties 12.00.01 - theory and History of Law and State; history of doctrines about law and state; 12.00.09 - criminal procedure, criminalistics; operational-search activity

Key words: jury trial, jurors, classical model, continental model, criminal proceedings, judge of law, judge of fact, court administrator, Kyrgyz Republic,

The object of the study is the participation of popular representation in criminal justice

Subject of study Classical and continental models of jury trial in criminal proceedings

The purpose of the study is to identify the procedural features of the formation and development of classical and continental models of jury trial in criminal proceedings, taking into account the prospects for their implementation in the Kyrgyz Republic.

Research methods. The were used various methodological and methodical methods of scientific knowledge for the study including: formal-legal, comparative-legal, problem-chronological, civilizational, historical-typological and others.

The results obtained and their novelty. This is the first study in the Kyrgyz Republic, which comprehensively studied the legislative and organizational foundations for the formation and development of the jury in criminal proceedings. Differences between the classical and continental models were identified, and practical recommendations were developed for the implementation of the constitutional right of citizens of Kyrgyzstan to participate as a juror in criminal proceedings.

Scientific and practical significance of the dissertation work. The place, role and importance of the jury trial in modern criminal justice in the context of the legislative development of this legal institution has been conceptually rethought, specific recommendations have been developed and proposed for the introduction of this institution in the Kyrgyz Republic.,

Application area. The results of the study can be used in the educational process when giving lectures and conducting seminars on the courses "Criminal Procedure Law", "Criminal Procedure", "History and Theory of State and Law", as well as by practicing lawyers in the development of legal acts and in their practical work.